

स्त्रीपुरुषांमध्ये जी विषमता दिसते तिचे कारण ना निसर्ग आहे, ना लिंग.

जात, वंश आणि वर्ग यांतील विषमतेप्रमाणे स्त्रीपुरुषांमधील विषमतासुद्धा पूर्णतः

- मनुष्यनिर्मित आहे. विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडामध्ये या विषमतेची निर्मिती केली गेली आणि म्हणूनच तिला प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, आव्हान दिले जाऊ शकते आणि बदलही घडवून आणता येतो. स्त्री मुलांना जन्म देत असेल, पण म्हणून ती दुय्यम ठरत नाही, तसेच त्यामुळे तिच्या शिक्षण किंवा नोकरी-व्यवसायावर परिणाम व्हायला नको. दोन भिन्न प्रकारची शरीरे असली तरी त्यामुळे त्यांच्यात विषमता का निर्माण व्हावी? तुम्हाला समान संधी, समान हक्क किंवा समान असण्यासाठी तुम्ही एकसारखेच असायला हवे असे नाही.

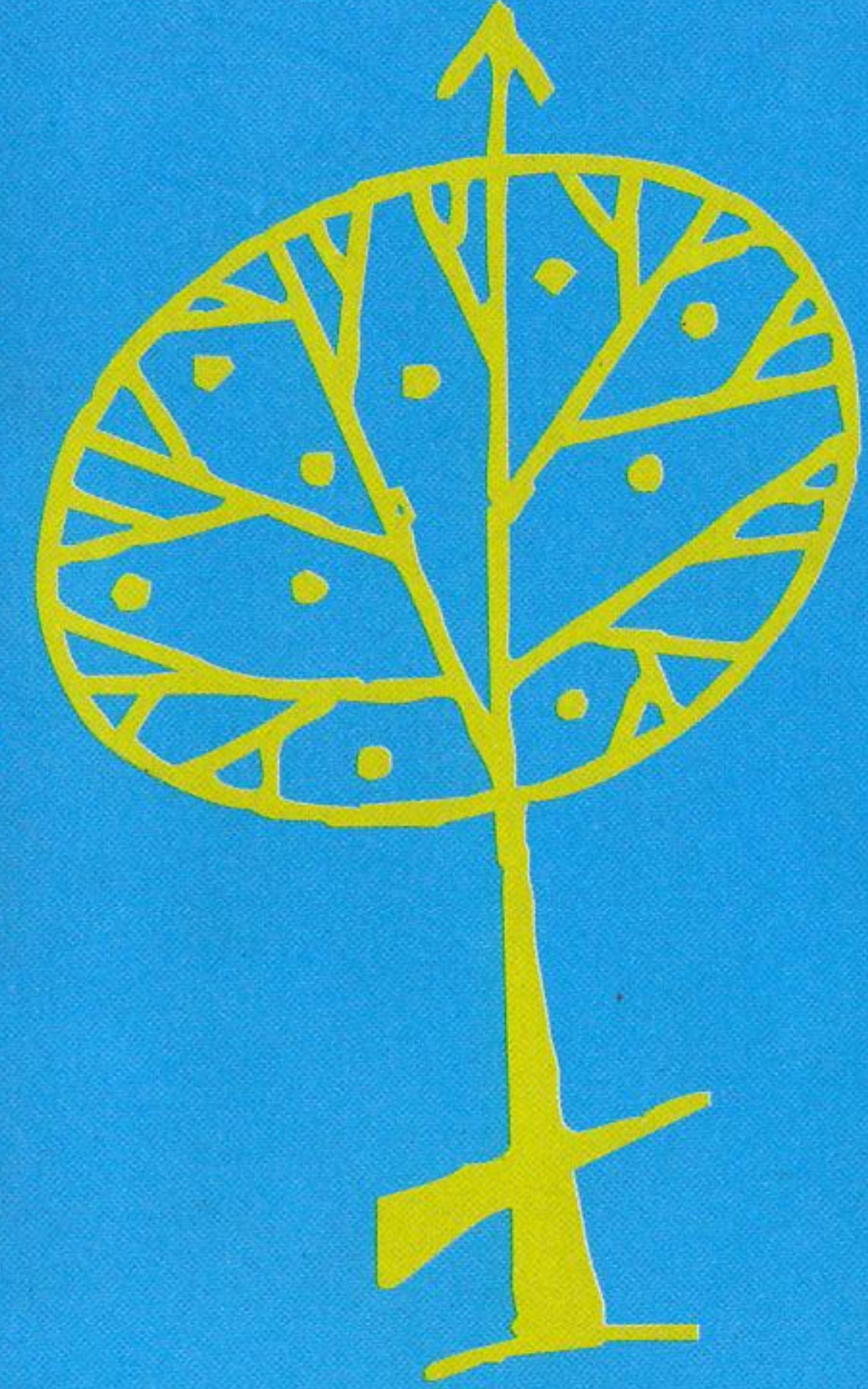

लोकवाङ्मय गृह | जागोरी

किंमत : १०० रुपये

लिंगभाव समजून घेताली..

कमला भसीन

भाषांतर : श्रुती तांबे

लिंगभाव समजून घेताना

कमला भसीन

जन्म : १९४६, राजस्थान. म्युएन्स्टर विद्यापीठातून (पश्चिम जर्मनी) विकासाचे समाजशास्त्र या विषयात अध्ययन. चार वर्षे बॅंकाक येथे एफएओच्या विभागप्रमुख व १९७९ पासून नवी दिल्ली येथे त्याच संस्थेत काम. दक्षिण आशियायी स्त्री परिषदेच्या संस्थापक सदस्य, जागोरी या संस्थेच्या संस्थापक सदस्य, पर्यायी शिक्षणासाठीची संस्था- 'अंकुर' च्या संस्थापक सदस्य. लिंगभाव, माध्यम व संज्ञापन, सहभागी प्रशिक्षण, दारिद्र्य, विकास या विषयांवर विपुल लेखन.

प्रकाशित पुस्तके : बॉर्डर्स अँड बाऊंड्रीज : विमेन इन इंडियाज् पार्टिशन (रितू मेनन सोबत), लडकी क्या है लडका क्या है, व्हॉट इज पेट्रिआर्की?, टुवर्डस् कन्सेप्चुअल क्लॅरिटी, हमारी बेटियाँ इन्साफ की तलाश में, ग्रॅपलिंग विथ इच अदर: अॅक्शन अँड थिअरी (निखत सैद खान यांच्यासोबत), ट्रेनिंग ट्रायबल अॅक्टिविस्ट्स (दत्ता सावळे यांच्यासोबत), रोल अँड ट्रेनिंग ऑव् डेवलपमेंट अॅक्टिविस्ट्स (वसंत पळशीकर व लक्ष्मी राव यांच्यासोबत) व इतर. स्त्रीचळवळीसाठी व मुलांसाठी गीतलेखन.

श्रुती तांबे

जन्म : १९६८, पुणे. पुणे विद्यापीठातून समाजशास्त्र विषयात एम्.ए., एम.फिल्. व पीएच.डी. १९८४ पासून जनआंदोलनात व स्त्रीवादी चळवळीत सहभाग. स्त्रियांची मौखिक गीतपरंपरा, महिला धोरण व स्त्रियांच्या विविध प्रश्नावर सातत्याने विश्लेषणात्मक लेखन. नागरी समाजशास्त्र, सामाजिक आंदोलने व दारिद्र्य या विषयी लेखन. बायजा या स्त्रीवादी नियतकालिकाच्या काही काळ संपादक. समाज प्रबोधन पत्रिकेच्या संपादक मंडळावर कार्यरत. समाजविज्ञान कोशाच्या समाजशास्त्र विषयाच्या संपादक. सध्या पुणे विद्यापीठातील समाजशास्त्र विभागात प्रपाठक.

प्रकाशित पुस्तके : अस्तित्वसंघर्ष आणि सार्वभौमत्व, पुरोगामित्व म्हणजे काय, स्त्रीवाद, समाजशास्त्रातील विचारविश्वे, सिटीज, सोशल लाईव्हज् अँड पॉव्हर्टी, गर्ल चाईल्ड अँड फॅमिली, अर्बन पॉव्हर्टी इन द कॉटेक्स्ट ऑव् जेएनयुआरएम् आदी.

संपर्क : श्रुती तांबे, ४, रचना ब्लॉसम्, जगदीशनगरजवळ, गणेशखिंड रस्ता, औंध, पुणे - ४११ ००७
दूरध्वनी : ०२०-२५६९ ३९१७ / ई-मेल : shruiti.tambe@gmail.com

कमला भसीन

भाषांतर

श्रुती तांबे

लोकवाङ्मय गृह

लिंगभाव समजून घेताना / कमला भसीन / अनुवाद : श्रुती तांबे
Lingabhaav Samajun Ghetana /
Marathi Translation by Shruti Tambe of
Understanding Gender by Kamla Bhasin

म/१०८३
पहिली आवृत्ती © : मार्च २०१०
© मूळ इंग्रजी : कमला भसीन
© मराठी भाषांतर : श्रुती तांबे

मुखपृष्ठावरील रेखाचित्र : © बिंदिया थापर
मुखपृष्ठ रचना : गणेश विसपुते

जोतिबा-सावित्रीमुळे शिकलेल्या
आणि आत्मभानाच्या उजेडात जग पाहू लागलेल्या
सान्या स्त्री-पुरुषांना अर्पण

किंमत : १०० रुपये

ISBN 978-93-80123-17-2

मुद्रक/प्रकाशक
प्रकाश विश्वासराव
लोकवाङ्मय गृह
भूपेश गुप्ता भवन
८५, सयानी रोड
प्रभादेवी, मुंबई - ४०० ०२५

मुद्रणस्थळ
न्यू एज प्रिंटिंग प्रेस
भूपेश गुप्ता भवन
८५, सयानी रोड
प्रभादेवी
मुंबई - ४०० ०२५

मनोगत

लिंगभावाचे समाजशास्त्र ही शाखा वेगाने विकसित होत असली, तरी त्या क्षेत्रातील मूलभूत संकल्पना, सिद्धांत व पद्धतीशास्त्र याविषयीच्या विद्यार्थीभिमुख वाचनसाहित्याची वानवाच आहे. त्यामुळे विद्यापीठीय स्तरावर नव्या संशोधनाबरोबरच दुतर्फा भाषांतरे तातडीने उपलब्ध होणे अत्यंत आवश्यक आहे. लिंगभावाचे आकलन व व्यापक विश्लेषण स्त्रियांच्या दुःखाच्या कहाण्यांपलीकडे जायचे असेल, तर अशी भाषांतरे महत्त्वाची ठरतात. आज महाराष्ट्रातील जवळजवळ सर्व विद्यापीठांतील सामाजिकशास्त्रे व मानव्यविद्या अभ्यासक्रमांमध्ये लिंगभाव या संकल्पनेचा अंतर्भाव केलेला आहे. साहजिकच ही संकल्पना आजचे स्त्रीविषयक वास्तव, विकास व अर्थकारणाची आजची संभाषिते व भारतातली परिस्थिती या संदर्भात स्पष्ट केली तर अर्थपूर्ण ठरते.

अंडरस्टॅंडिंग जॅडर या कमला भसीन यांनी लिहिलेल्या व जागोरी या स्त्रीवादी संघटनेने नव्वदच्या दशकात प्रसिद्ध केलेली ही पुस्तिका अतिशय गाजली होती. तिचे रूपांतर विद्यार्थ्यांसाठी व अभ्यासकांसाठी महत्त्वाचे ठरेल, याची खात्री आहे.

कमला भसीन यांचे हे पुस्तक अनेक कारणांनी उल्लेखनीय ठरते. लिंगभाव या संकल्पनेचा नुसताच एक संकल्पना म्हणून केवळ तात्त्विक पातळीवर विचार न करता सोपे, उपयोजित विवेचन येथे केले आहे. भारत व इतर दक्षिण गोलार्धातील सामाजिक संदर्भात स्त्री-पुरुषसंबंधांची चिकित्सा करण्याचे विश्लेषक साधन म्हणून, चिकित्सेचे हत्यार म्हणून लिंगभाव ही संकल्पना वापरायला हवी. या छोटेखानी संहितेत गेर्ड लर्नर, अँन ओकले, सिल्विया वॉलबी, मारिया मीस या ज्येष्ठ स्त्रीवादी विचारवंतांबरोबर बीना अगरवाल, सास्किया विरिंगा, वसंता कन्नबिरन यांनी विकसित केलेली दक्षिण गोलार्धातील स्त्रीवादी परिदृष्टी त्या अधोरेखित करतात. शासकीय आकडेवारी, संयुक्त राष्ट्रसंघाची धोरणे यांतील विरोधाभासही येथे उघड केलेला आहे. राष्ट्रीय स्वातंत्र्याची आंदोलने, विकासयोजना, कायदे, भांडवली विकासप्रारूप या सर्व प्रक्रियेतून होणारी

लिंगभावाची घडण, या आणि यासारख्या इतर कळीच्या मुद्यांवर संशोधन करताना ह्या पुस्तकाची निश्चितच मदत होईल.

कमला भसीन व जागोरी संस्थेने या पुस्तकाच्या भाषांतरासाठी व ते प्रकाशित करण्यासाठी परवानगी दिली, त्याबद्दल आभार. पुणे विद्यापीठाच्या सेंटर फॉर सोशल सायन्सेस अँड ह्युमॅनिटीजच्या (सीएसएसएच) विद्यमाने या प्रकल्पाला निधी उपलब्ध करून देण्यात आला होता. निर्मला जाधव यांनी या प्रकल्पात संशोधन सहाय्यक म्हणून अतिशय मनापासून काम केले. त्यांचे मनापासून आभार. तसेच या पुस्तकासाठी परिश्रम घेणाऱ्या लोकवाङ्मय गृहाच्या सर्व सहकाऱ्यांचेही आभार.

श्रुती तांबे
समाजशास्त्र विभाग, पुणे विद्यापीठ, पुणे
जानेवारी २०१०

इंग्रजी भाषेच्या व्याकरणात वापरल्या जाणाऱ्या जेंडर(लिंग) या शब्दाचा अर्थ आपण जाणतो. मराठी भाषेतही व्याकरणात आपण लिंग अभ्यासलेले असते. पण अलीकडे एका वेगळ्या अर्थाने जेंडर/लिंगभाव हा शब्द वापरला जात आहे. जेंडर/ लिंगभाव शब्दाचा हा नवीन अर्थ आपण स्पष्ट करू शकाल का ?

आज जेंडर / लिंगभाव हा शब्दप्रयोग समाजशास्त्रीय अर्थाने किंवा संकल्पनात्मक वर्गीकरणासाठी केला जातो. त्याला एक विशिष्ट अर्थ आहे. या नवीन अर्थानुसार जेंडर या संज्ञेचा वापर स्त्री आणि पुरुषांची सामाजिक आणि सांस्कृतिक व्याख्या स्पष्ट करण्यासाठी करतात. मराठीत याला लिंगभाव म्हणता येईल. स्त्रीपुरुषांचे स्थान व भूमिका यात समाजात कसा भेद केला जातो, याचे या संज्ञेमुळे आकलन होते. म्हणजेच स्त्रीपुरुषांसंबंधीच्या सामाजिक वास्तवाचे आकलन होण्यासाठी विश्लेषणाचे एक साधन म्हणून ही संकल्पना वापरली जाते.

साधारणपणे स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाचे कारण त्यांच्या शरीररचनेतच आहे, असे मानण्याची प्रवृत्ती आहे. तिचा प्रतिवाद करण्यासाठी लिंग व लिंगभाव यातील फरक स्पष्ट केला गेला. अनेक शतके असेच मानले गेले होते की स्त्री व पुरुषांच्या भूमिका व त्यांचा दर्जा हा त्यांच्या जैविक वैशिष्ट्यांनीच ठरतो व म्हणूनच त्या भूमिका व तो दर्जा नैसर्गिक आहे व कधीच न बदलता येणारा आहे.

म्हणजेच या विचारसरणीत एक प्रकारे स्त्रिया व त्यांची शरीरे दुय्यम मानण्याचे कारण त्यांचे शरीर समजले जात होते आणि आजही तसेच समजले जाते. एकदा हे दुय्यमत्व असे नैसर्गिकच मानले की साहजिकच समाजात अस्तित्वात असणाऱ्या विषमतेची आणि अन्यायाची दखल घेण्याचे कारण उरत नाही. जेंडर म्हणजेच लिंगभावाच्या संकल्पनेमुळे आपल्याला लिंग आणि लिंगभाव ह्या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत, हे मांडणे शक्य होते. प्रत्येकजण नर किंवा मादी म्हणून जन्माला येतो आणि जननेंद्रियावरून त्याचे किंवा तिचे लिंग ठरते.

परंतु प्रत्येक संस्कृतीत मुलगे आणि मुलगी यांच्या मूल्यमापनाच्या विशिष्ट पद्धती आहेत. त्यानुसार मुलामुलींना वेगळ्या भूमिका, गुणदोष, प्रतिसादाच्या पद्धती

त्या त्या समाजाने दिल्या आहेत. अशाप्रकारे जन्मापासून मुलामुलींसाठी जणू एक भिन्न सामाजिक आणि सांस्कृतिक असा कृतीकार्यक्रमच आखून दिला जातो. यालाच लिंगभाव म्हणता येईल.

प्रत्येक समाज नर-मादीला हळूहळू एक स्त्री व एक पुरुष म्हणून घडवतो. स्त्रीत्व व पुरुषत्व हे (बाईपणा व पुरुषपणा) वेगळ्या भूमिका, वेगळे गुण, हक्क, जबाबदाऱ्या, अपेक्षा व वर्तनप्रकार ह्यातून घडवले जाते. लिंग जैविक घटकांनी ठरते परंतु स्त्रिया व पुरुषांच्या लिंगभावाशी निगडित अस्मिता मानसिक व सामाजिक पातळीवर म्हणजेच ऐतिहासिक व सांस्कृतिक घटकांनी ठरतात.

लिंगभाव ही संकल्पना सर्वप्रथम वापरणाऱ्या स्त्रीवाद्यांतील एक ज्येष्ठ विचारवंत अ‍ॅन ओकले या म्हणतात, की लिंगभाव ही एक सांस्कृतिक बाब आहे. त्यातून स्त्री व पुरुषांची बाईपणात व पुरुषपणात होणारी सामाजिक वर्गवारी सूचित होते. एखादी व्यक्ती स्त्री की पुरुष हे जैविक पुराव्याने ठरते. परंतु व्यक्तीचे बाईपण-पुरुषपण मात्र स्थळकाळानुरूप बदलणाऱ्या सांस्कृतिक निकषांनी ठरते. म्हणजेच लिंग हे वैशिष्ट्य स्थिर असते. लिंगभाव मात्र बदलत असतो हे स्वीकारायला हवे.^१ शेवटी अ‍ॅन ओकले म्हणतात की लिंगभावाला जैविक मूळ नसते. म्हणजेच लिंग व लिंगभावातील संबंध 'नैसर्गिक' अजिबात नाहीत.

लिंग (Sex)

लिंग हे नैसर्गिक असते. लिंग हे जीवशास्त्रीय आहे. ते स्त्रीपुरुषांच्या जननेंद्रियातील फरकामुळे दृश्य स्वरूपाचे आहे. लिंगातील भेद हे प्रजनन प्रक्रियेतील कार्यावर अवलंबून आहेत. लिंग हे शक्यतो सहजपणे बदलता येत नाही. लिंग हे सर्वत्र सारखे असते. म्हणजेच ते स्थिर आहे.

लिंगभाव (Gender)

लिंगभाव हा सांस्कृतिक असून मनुष्यनिर्मित आहे. लिंगभाव हा सामाजिक सांस्कृतिक असतो. तो भूमिका, गुण, वर्तनप्रकार व जबाबदाऱ्या इत्यादींची स्त्रियोचित आणि पुरुषोचित अशी विभागणी करतो.

लिंगभाव बदलता असतो. काळ, संस्कृती इतकेच काय कुटुंबा-कुटुंबात तो बदलतो. म्हणजेच लिंगभाव बदलता येतो.

दक्षिण आशियाई भाषांमध्ये 'जेंडर' ही संकल्पना कशी भाषांतरित करता येईल?

खरोखर ही एक समस्या आहे. इंग्रजीत सेक्स/जेंडर हे दोन वेगळे शब्द आहेत. पण बहुतेक दक्षिण आशियाई भाषांमध्ये या दोन्ही शब्दांसाठी लिंग हा एकच शब्द

वापरला जातो. या दोन्हीतील फरक स्पष्ट करण्यासाठी सेक्स म्हणजे नैसर्गिक लिंग आणि जेंडर म्हणजे लिंगभावासाठी सामाजिक लिंग हे शब्द वापरले आहेत. वस्तुतः हे शब्द लिंग आणि लिंगभाव शब्दांपेक्षा उपयुक्त आहेत. कारण या संज्ञा उच्चारताच त्यांचा अर्थ कळतो. त्यामुळे अधिक स्पष्टीकरण देण्याची गरज भासत नाही.

पण खरेच लिंगभाव आपल्या लिंगाशी संबंधित नाही का? समाजात स्त्रीपुरुषांमध्ये कर्तव्यांची आणि जबाबदाऱ्यांची जी विभागणी केली जाते, ती लिंगाधिष्ठित नसते का?

होय. पण फक्त थोड्याफार प्रमाणात. विशिष्ट शरीररचनेमुळे स्त्रिया मुलांना जन्म देतात असे आपण म्हणतो. खरे म्हणजे ज्या स्त्रियांना मासिकपाळी येते, त्याच केवळ मुलांना जन्म देतात. त्यांचे संगोपनही करतात. पण याव्यतिरिक्त बाई म्हणून त्या जे जे करतात, ते पुरुष करू शकत नाहीत का? तर असे काही नाही. पुरुषच करू शकतात, स्त्रिया करू शकत नाहीत, अशीही कुठली गोष्ट नाही. स्त्रिया मुलांना जन्म देतात आणि त्यांचा सांभाळ करतात, याचा अर्थ केवळ त्याच ते करू शकतात किंवा त्यांनीच ते केले पाहिजे असा होत नाही. पुरुषदेखील उत्कृष्टपणे मुलांचा सांभाळ करू शकतात. तेव्हा स्त्रीपुरुषांची शरीरेच त्यांची भूमिका, वैशिष्ट्ये किंवा भागधेय निर्धारित करतात असे म्हणणे चुकीचे आहे.

प्रत्यक्षात नैसर्गिक आणि समाजनिर्मित असा फरक करणेच अवघड असते. जन्मानंतर लगेच कुटुंबाकडून आणि समाजाकडून मुलांवर लिंगभावात्मक संस्कार बिंबवण्यास सुरुवात होते. अनेक दक्षिण आशियाई देशांमध्ये मुलाचा जन्म झाला की आनंद साजरा केला जातो, तर मुलगी जन्मली की शोक करतात. मुलावर प्रेम, माया, कोडकौतुक, योग्य आहार, आरोग्याची काळजी यांची खैरात असते आणि मुलीला मात्र यातील काहीच मिळत नाही. मुलाने शूरवीर, कर्तबगार असावे, असे सांगितले जाते. तर मुलींनी प्रेमळ, लाजाळू, घरगुती असावे असे शिकवले जाते. मुलींच्या शरीरात असे काहीच नसते की ज्यामुळे त्या मुलांसारखे कपडे घालू शकत नाहीत की मुलांसारखे झाडावर चढणे अगर सायकल चालवणे या गोष्टी त्या करू शकत नाहीत. त्याचप्रमाणे मुलगे बाहुलीशी खेळू शकत नाहीत किंवा घरातला स्वयंपाक आणि घरसफाई वेगळे कामात मदत करू शकत नाहीत असे काही त्यांच्या शरीररचनेत नसते. मुलाने अमुकच केले पाहिजे किंवा मुलीने तमुकच केले पाहिजे यासारखे सर्व भेद समाजनिर्मित असतात. म्हणजेच लिंगभाव नैसर्गिक नाही. तो सामाजिक व सांस्कृतिक आहे, याचा उत्तम पुरावा म्हणजे स्थल, काल आणि समाजपरत्वे लिंगभावांमध्ये विविधता जाणवते. उदाहरणार्थ, मध्यमवर्गीय कुटुंबातील मुलीचे विश्व घरापुरते

किंवा शाळेपुरते मर्यादित असते. त्याचवेळी त्याच वयातील आदिवासी मुलगी मात्र घर आणि घराच्या बाहेर मु तपणे फिरते. गुरांना चरण्यासाठी जंगलात घेऊन जाते. जंगलात फळे, फुले आणि जळणाचे लाकूड मिळविण्यासाठी सराईतपणे झाडावर चढते-उतरते. थोड यात मु तपणे ती कुठेही संचार करू शकते. आता आपण ज्यांची उदाहरणे घेतली त्या दोघीही मुली आहेत. दोघींची शरीरे सारखी आहेत. पण तरीही दोघींची स्वप्ने, इच्छा, आकांक्षा, गुण व क्षमता इत्यादींमध्ये कमालीचा विरोधाभास जाणवतो. पूर्वी मुलींना शाळेत पाठविले जात नव्हते. मुलगी दहा-अकरा वर्षांची झाली, की रात्री नऊ-दहा वाजल्यानंतर एकटीने घराबाहेर पडण्यास मज्जाव असे. मुलगी वयात येण्याआधीच म्हणजे लहानपणीच तिचे लग्न केले जात असे.

पण आज परिस्थिती बदलली आहे. सगळ्याच जणींना शिक्षण घेता येत नसले तरी बऱ्याच जणी शिकून नोकऱ्या करीत आहेत. थोड्या प्रमाणात का असेना पुरुषांच्या शिक्षणात, भूमिकेत व जबाबदाऱ्यांत बदल झालेले आहेत. लिंगभाव परिवर्तनीय आहे, असे म्हणतात. कारण विविध कुटुंबात व समूहांत तो भिन्न असतो. इतकेच नव्हे, तर त्याच कुटुंबात वेगवेगळ्या काळातही लिंगभाव वेगळा असतो.

शरीरांची ठेवणही समाजपरत्वे आणि संस्कृतीपरत्वे बदलू शकते. त्याचप्रमाणे ती आपल्याही हातात असते. आपल्या शरीराचा आकार व ताकद आपण व्यायाम, योग्य वापर, गैरवापर किंवा हेळसांड करणे यातून बदलू शकतो. स्त्री किंवा पुरुष कुस्तीगीर, व्यायामपटू, धावपटू, नर्तक, नर्तकी, योगाभ्यास करणारे अशा साऱ्यांची शरीरे याची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत.

त्याचप्रमाणे स्त्रिया त्यांच्या शरीररचनेमुळे प्रजननाचे काम करतात, हे खरेच; परंतु आज मूल कधी होऊ द्यायचे, किती अंतराने मुले हवीत किंवा नकोत हे सर्व निर्णय घेता येऊ शकतात. याचा अर्थ प्रजनन ही आज स्त्रीसाठी इतर प्रजातीतील माद्यांसारखी अटळ बाब राहिलेली नाही.

स्त्री स्वयंपाक करू शकत असेल
तर पुरुषही स्वयंपाक करू शकतो.
कारण कोणतीही स्त्री स्वयंपाक काही
तिच्या गर्भाशयाच्या साहाय्याने करीत नाही !

तेव्हा स्त्री आणि पुरुषांच्या दर्जातला फरक आहे, तो संपूर्णतः समाज व संस्कृतीनिर्मित आहे. त्याचा निसर्गाशी काही एक संबंध नाही. बहुतेक सर्व समाजांमध्ये स्त्रीपुरुषांमध्ये विषमता दिसते. याचे कारण लिंग नसून लिंगभाव आहे. समाजात स्त्रियांना अत्यल्प अधिकार असतात. संपत्तीवर त्यांचा हक्क नसतो आणि

पुरुषांपेक्षा अधिक वेळ स्त्रिया कामे करीत असतात, पण त्यांच्या कामाचे योग्य मूल्यमापन केले जात नाही. पुरुषांच्या कामाच्या तुलनेत स्त्रियांच्या कामाची अवहेलना केली जाते. त्यांना मोबदलाही कमी दिला जातो. त्यांना पुरुषांकडून आणि समाजाकडून होणाऱ्या व्यवस्थात्मक हिंसेला तोंड द्यावे लागते व सामाजिक-आर्थिक-राजकीय संस्थांमध्ये त्यांना निर्णयाचे अत्यल्प अधिकार असतात.

इतिहासात कोणत्याच सामाजिक व्यवस्थेने नैसर्गिक लिंगभेदाचा वापर, विस्तार व विकृतीकरण आमच्या समाजव्यवस्थेइत या क्रूरपणे व सुव्यवस्थितपणे केला नसेल. या व्यवस्थेने प्रथम नैसर्गिक लिंगभेद कृत्रिमपणे सामाजिक लिंगभावात रूपांतरित केला. नरातून पुरुषत्व मादीतून स्त्रीत्व निर्माण केले. खरे तर पुरुष/नर म्हणजेच मानवजात आणि स्त्री म्हणजे केवळ मादीपण अशीच धारणा तयार केली आणि सर्वात शेवटी हे भेद निर्माण करून आता ही व्यवस्था त्यांना 'नैसर्गिक' म्हणते आणि स्त्रियांचे आर्थिक, सामाजिक शोषण करण्याची वाट मोकळी करून देते.^१

- लॉडिया व्हॉन वेरलॉफ

प्रत्येक समाजात मुलांमुलीसाठी वेगवेगळे नियम असतात. जीवनाच्या प्रत्येक पैलूवर या नियमांचा प्रभाव पडत असतो आणि साहजिकच त्यांचे भविष्यही या नियमांनुसारच आकार घेते. आयुष्याच्या अनेक महत्वाच्या पैलूवर या नियमांचा कसा परिणाम होतो, त्याची चर्चा येथे केली आहे.

वेशभूषा : बहुतेक सर्व समाजात मुलेमुली, स्त्रीपुरुष यांचा पोषाख वेगवेगळा असतो. काही समाजांमध्ये हे वेगळेपण पुसट असते तर काही ठिकाणी मात्र फारच ठळक असते. काही समाजात स्त्रियांना नखशिखांत पोषाख परिधान करावा लागतो व चेहरा देखील उघडा ठेवण्याची मुभा नसते. लोकांच्या पोषाखाच्या पद्धतीवरून लोकांची एकत्र भेटण्या-मिसळण्याची क्षमता, त्यांच्यातील हक्क व स्वातंत्र्याची जाणीव आणि समाजातील प्रतिष्ठा व्य त होत असते.

गुणवैशिष्ट्ये : साधारणपणे अशीच अपेक्षा केली जाते की स्त्री ही मृदू, काळजी घेणारी, जोपासना करणारी व आज्ञाधारक असली पाहिजे. तर पुरुषांकडून बळकट, आत्मविश्वासपूर्ण, स्पर्धात्मक व तार्किक असण्याची अपेक्षा केली जाते. वसंता कन्नबिरन या भारतीय स्त्रीवादी अभ्यासक एकदा एका लिंगभाव प्रशिक्षणाच्या वेळी म्हणाल्या की, "स्त्रीने मुलांला जन्म देणे जितके नैसर्गिक आहे तितकेच तिने त्यांचा सांभाळ करणे हेही नैसर्गिक समजले जाते. आणि हे नैसर्गिक मातृत्व निव्वळ मी जन्माला घातलेल्या मुलांपुरतेच अपेक्षित नसते तर जणू माझ्यातले प्रेम आणि

मातृत्व एखाद्या झऱ्यासारखे निसर्गतः दडलेले आहे. ज्याला गरज आहे, त्याच्याकडे वाहण्यासाठी ते वाटच पाहात आहे! जणू आपण अनंतकाळच्या माता बनलो आहोत. मग मी माझ्या मुलांची, इतरांच्या मुलांची आई असते, माझा नवरा, माझा भाऊ, माझा वहिणी, माझे वडील (जे खरंच मला 'माझी छोटी आई' म्हणतात) सान्यांचे मातृत्व मी पत्करते. मी सगळ्यांचीच 'विस्तारित आई' बनते. सान्या विश्वावर तुमच्या मातृत्वभावनेचा वर्षाव व्हावा, हे अपेक्षित असते. आणि हे 'नैसर्गिक' मानले जाते. हे तुमचे 'काम' मानले जात नाही. जणू हे मातृत्व तुम्ही श्वास घेणे, जेवणे व झोपणे यांच्याइतके सहजच करता!' ^३

भूमिका आणि जबाबदारी : पुरुष हा कुटुंबप्रमुख, मुख्य कमावता, मालमतेचा मालक आणि मालमत्ता सांभाळण्याचे निर्णय घेणारा मानला जातो. पुरुषाने मुख्यतः व्यापार उदीम, राजकारण, धर्मकारण व व्यवसाय या क्षेत्रात कार्यरत असतो, अशी अपेक्षा असते. तर याउलट स्त्रीने मुलांना जन्म द्यावा, त्यांचा योग्य सांभाळ करावा, त्यांच्यावर योग्य संस्कार करावेत; घरातील आबालवृद्ध, आजारी व्यक्तींची मनोभावे सेवा करावी, घरातील इतर कामे चोखपणे करावी, असे मानले जाते. मुलामुलींच्या ह्या समाजाने नेमून दिलेल्या भूमिकांनुसार कोण पुढे जाऊन शिक्षण घेणार किंवा नाही, कोणते शिक्षण घेणार किंवा कोणता व्यवसाय, नोकरी करणार किंवा नाही याचे निर्णय किंवा त्यांची पूर्वतयारी करित असतो. मात्र स्त्रिया किंवा पुरुषांच्या भूमिकांविषयीच्या अपेक्षा विविध समाजात बऱ्याच भिन्न असतात. अनेकदा त्याविषयीचे नियम केवळ नोंदवलेले असतात आणि स्त्रीपुरुषातील भूमिकांच्या तात्पुरत्या अदलाबदलीविषयीही स्त्री आणि पुरुष दोन्ही बाजूंनी फारशी काळजी दाखवली जात नाही.

कोरा दू बुआ सांगतात, की अलोर येथे स्त्रीपुरुषांची आर्थिक कार्ये वेगवेगळी असली तरी स्त्रीपुरुषांनी एकमेकांची कामे करणे गैर समजले जात नाही. याउलट स्त्री पुरुषांची किंवा पुरुष स्त्रियांची कामे करू शकत असतील तर अशी पूरक कौशल्ये असणे, हे प्रशंसनीय समजले जाते. स्त्रिया उपजीविका सांभाळतात व पुरुष आर्थिक सौदे करतात. परंतु अनेक पुरुष मनापासून बागकाम करतात तर बायकांकडे आर्थिक कौशल्ये असतात. काही संस्कृतीत मात्र बागकाम हे बायकांचेच काम आहे, असे मानतात. म्हणून मग पुरुषांची बागकामाची आवड हीदेखील त्यांच्या नामदर्पणाची खूण ठरते. काही ठिकाणी तर ज्या स्त्रिया स्त्री-पुरुष दोघांचीही कामे करू शकतात, त्यांना 'विशेष' मानले जाते. ^४

-अॅन ओकले

इतर काही समाजांत मात्र स्त्रीपुरुषांच्या भूमिकांची काटेकोर विभागणी केलेली असते. याचे एक ठळक उदाहरण अॅन ओकले मध्य ब्राझिलमधील मुंदूरूकू भारतीयांच्या रूपात देतात. लिंगभेद हा तेथील समाजाचा मुख्य आधार असून स्त्री-पुरुषांचे संपूर्ण धुवीकरण करण्यात आले आहे. इथे स्त्रिया आणि पुरुषांच्या जगाची जवळजवळ पूर्णपणे सामाजिक व शारीरिक विभागणी करण्यात आली आहे. इथे पुरुष आणि मुले पुरुषांच्या घरात वेगळे राहतात तर स्त्रिया आणि मुली वेगळ्या ठिकाणी राहतात. लहान मुले वेगळता स्त्री आणि पुरुष आपापल्या लिंगाच्या व्यक्तींशीच संवाद साधत असतात. स्त्री-पुरुषात असलेल्या या शत्रुत्वाचा प्रत्यय त्यांच्या अनेक प्रथांमध्ये आपल्याला येतो. येथील हे लैंगिक धुवीकरण केवळ सामाजिक वा आर्थिक बाबींपुरते सीमित नसून व्यक्तिमत्त्वाच्या सर्व पैलूंतून ते व्यक्त होत असते. त्यामुळे प्रभुत्व गाजविणे व इतरांवर दुय्यमत्व लादणे, हे अतिशय महत्त्वाचे ठरते. त्या समाजातील लोकसाहित्याच्या आणि विधींच्या अनेक उदाहरणांतून रूढ लैंगिक भूमिका साकारण्याची क्षमता व नेमून दिलेले व्यक्तिमत्त्व प्रत्यक्षात आणायचे आहे, याविषयीची काळजी व अशा दिलेल्या साच्यापलीकडे जाण्याची खरी व काल्पनिक आस दोन्ही व्यक्त होतात. ^५

आपला असा समज आहे की पाश्चात्य समाजात स्त्री-पुरुष असा भेदभाव केला जात नाही. पण अॅन ओकले हे दाखवून देतात की लिंग हा आजच्या पाश्चात्य समाजरचनेचा आधारभूत घटक असून तिथेही लिंगानुसारच सामाजिक स्थान आणि भूमिका ठरविल्या जातात. मग मुंदूरूकूप्रमाणे पाश्चात्य संस्कृतीत लोकांना सर्वात मोठी चिंता वाटते ती लिंगभावावर आधारलेल्या भूमिकेमुळे येणाऱ्या अपेक्षांची, यात नवल ते काय! या अपेक्षांचे दडपण अतिशय ताण निर्माण करते. मनोवैज्ञानिक सांगतात की स्त्री पुरुषांनी आपापल्या नेमून दिलेल्या लिंगभाव कक्षेत राहणे त्यांच्यात सुरक्षिततेची भावना निर्माण करते. म्हणजे अशा समाजात जर मानसिक स्वास्थ्य हवे असेल तर आपण समाजाने आखलेल्या लिंगभाव-कक्षेतच राहिले पाहिजे, अशी परिस्थिती निर्माण होते. ^६

स्त्री-पुरुषांमध्ये आढळणारे हे फरक स्त्रियांच्या शारीरिक दुबळेपणामुळे निर्माण होतात काय?

वस्तुतः शारीरिक बाबींविषयी बोलायचे झाले तर मुले ही मुलीपेक्षा दुबळी असतात. कारण अनेक त्रुटी आणि कमतरतांचे कारण असणारे ध गुणसूत्र फक्त मुलांमध्येच आढळते.

अॅश्ले मॉन्टेग्यू यांनी आपल्या 'द नॅचरल सुपिरिऑरिटी ऑफ वुमेन' या पुस्तकात

एक सूची दिली आहे. या सूचीमध्ये अंशतः किंवा पूर्णतः लिंगाशी संबंधित अशा ६२ व्याधी दिलेल्या आहेत. या व्याधी मुख्यतः पुरुषांमध्येच आढळतात. या ६२ व्याधींपैकी सुमारे निम्म्या व्याधी गंभीर स्वरूपाच्या असतात, ज्यांमध्ये हेमोफिलीया (रक्त न गोठणे), मायटल स्टेनोसिस (हृदयाच्या झडपेच्या छिद्राचा आकार लहान असणे) आणि इतर अनेक मानसिक व्याधींचा समावेश होतो. अर्भकावस्थेपासून जीवनाच्या प्रत्येक टप्प्यांवर गुणसूत्रातील बिघाडामुळे (Genetic) मरण्याचे प्रमाण स्त्रियांपेक्षा पुरुषांमध्ये अधिक आहे. मुलींपेक्षा अधिक संख्येने मुले जन्मतात. परंतु जन्माप्रमाणेच मुलगांच्या मृत्यूचेही प्रमाण अधिक असते.

X आणि Y गुणसूत्रांची निर्मिती जरी सारख्याच प्रमाणात होते असे दिसत असले तरी १२० ते १५० पुरुषगर्भांच्या तुलनेत १०० स्त्रीगर्भ निर्माण होतात. अमेरिकेत गोऱ्या लोकांमध्ये जन्माच्या वेळी १०६ पुरुषांच्या तुलनेत १०० स्त्रिया जन्म घेतात तर इंग्लंडमध्ये हे प्रमाण ९८ पुरुषांस १०० स्त्रिया इतके घटलेले आहे. स्त्रीगर्भांपेक्षा पुरुषगर्भांचे गर्भमृत्यूचे, मृतबालक जन्माला येण्याचे प्रमाण अधिक आहे. बाळंतपणात जन्मासमयी मुलांच्या मृत्यूचे प्रमाण ५४% अधिक असून अपूर्ण वाढ किंवा जन्मापूर्वीच्या इतर विकारामुळे मृत्युमुखी पडण्याचे प्रमाण मुलींपेक्षा १८% अधिक आहे.

वस्तुतः जगामध्ये सर्वत्र जन्माला आलेल्या अर्भकांत मुलांपेक्षा मुलींचे प्रमाण अधिक आहे. इंग्लंडमध्ये स्त्रियांचे सरासरी आयुर्मान ७४.८ वर्षे तर पुरुषांचे ६८.१ वर्षे असते. चीनमध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ६५.६ आणि ६१.३ तर ब्राझीलमध्ये हे प्रमाण अनुक्रमे ४५.५ आणि ४१.८ आहे.^९

- अँन ओकले

अँन ओकले यांनी आपल्या संशोधनातून मोठ्या प्रमाणात मिळवलेल्या माहितीच्या आधारे हे दाखवून दिले आहे की मुलींपेक्षा मुलगे संसर्गजन्य रोगांना अधिक बळी पडतात. त्यांच्या मते याचे कारण स्त्री आणि पुरुषांच्या गुणसूत्रांच्या रचनेतील फरक होय. गुणसूत्रांद्वारे संसर्गजन्य रोगांवर नियंत्रण ठेवण्याची यंत्रणा जनुकांपर्यंत पोहोचवली जाते. मुलगे संसर्गजन्य रोगांना बळी पडण्याचे कारण पुरुषांच्या या विशिष्ट जैवरासायनिक स्थितीत आढळते.^६

दक्षिण आशियाई देशांमध्ये पुरुषांच्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक श्रेष्ठत्वामुळे स्त्रियांची शारीरिक सशक्तता पूर्णतः झाकोळून गेली आहे आणि म्हणूनच

तेथे आज जवळजवळ प्रत्येक क्षेत्रामध्ये स्त्रिया पुरुषांच्या मागे दिसतात.

ऑरिस्टॉटलने पुरुषत्वाला 'सक्रिय' तर स्त्रीत्वाला 'निष्क्रिय' संबोधले आहे. त्याच्या मते स्त्री ही आत्माविहीन 'अपूर्ण पुरुष' किंवा कमतरता असणारी पुरुष होय. ऑरिस्टॉटलच्या मते स्त्री ही शारीरिकदृष्ट्या दुय्यम असल्यामुळे तिची विचार करू शकण्याचीही क्षमता निकृष्ट दर्जाची आहे आणि म्हणून निर्णय घेण्यामध्येही ती दुबळी असते. त्याच्या मते स्त्रियांच्या कनिष्ठपणामुळे आणि पुरुषांच्या श्रेष्ठत्वामुळे पुरुषांचा जन्मच स्त्रियांवर सत्ता गाजविण्यासाठी झालेला असतो. ऑरिस्टॉटल म्हणतो की पुरुषांचे शौर्य हे आज्ञा करण्यात तर स्त्रियांचे शौर्य त्या आज्ञेचे पालन करण्यात असते.^१

सिगमंड फ्रॉइडने स्त्रियांविषयी म्हटले आहे की 'शरीर हीच तिची नियती असते.' फ्रॉइडच्या मते 'सामान्यतः माणूस म्हणजे पुरुष, स्त्री म्हणजे पुरुषलिंगाचा अभाव असणारा वेगळा, अनियमित माणूस. त्याच्या मते स्त्रीची संपूर्ण मानसिकता सदैव या अभावाची पूर्तता करण्याच्या झगड्याने पछाडलेल्या प्राण्याची असते.'

डार्विनमहाशयांचे स्त्रियांविषयी असे म्हणणे आहे की, स्त्री मानसिकदृष्ट्या पुरुषापेक्षा वेगळी असते, विशेषतः तिच्या अतिनाजूकपणामुळे आणि स्वार्थीपणाच्या कमतरतेमुळे. साधारणपणे हे मान्य करायला हवे, की स्त्रियांची अंतर्दृष्टी जास्त असते व त्यांची आकलनक्षमता वेगवान असते व (कदाचित) इतरांचे अनुकरण करण्याची वृत्ती पुरुषांच्या तुलनेत अधिक दिसून येते आणि यांपैकी काही बाबी या निश्चितपणे मागास व खालच्या वंशातील लोकांची लक्षणे असल्याने (स्त्रीत्व हे) संस्कृतीच्या अप्रगत अवस्थेचे व भूतकाळाचे लक्षण मानले जाते.^{१०}

म्हणजे तुम्हाला असे म्हणायचे आहे की स्त्रीपुरुषांच्या शारीरिक भिन्नत्वाचा परिणाम होत नाही? स्त्रिया मुलांना जन्म देतात या वास्तवाचा समाजाने त्यांना दिलेल्या भूमिकेशी काहीच संबंध जोडायचा नाही का?

स्त्रीपुरुषांतील शारीरिक लिंगभेद आम्ही नाकारत नाही. पण लिंगभावासंबंधी प्रत्येक संस्कृतीत वेगवेगळे चित्र पाहावयास मिळते आणि त्याचे स्पष्टीकरण केवळ लिंगभेदाच्या आधारे केले जाऊ शकत नाही. आपण विज्ञानाचा साधा नियम लक्षात ठेवला पाहिजे की चलांचे (लिंगभाव) स्पष्टीकरण स्थिर घटकांनी (लिंग) देता येत नाही. जर शरीरावरून कामे ठरविली जात असती तर जगात स्वयंपाक, धुणीभांडी ही कामे स्त्रियाच करताना दिसल्या असत्या. पण तसे दिसत नाही. म्हणूनच व्यावसायिक ठिकाणी ही कामे पुरुष करताना दिसतात. जसे-व्यावसायिक आचारी, शिंपी व परीट.

आम्हाला फक्त एवढेच म्हणायचे आहे की स्त्रीपुरुषांमध्ये जी विषमता दिसते तिचे कारण ना निसर्ग आहे, ना लिंग. जात, वंश आणि वर्गातील विषमतेप्रमाणे स्त्रीपुरुषांमधील विषमतासुद्धा पूर्णतः मनुष्यनिर्मित आहे. विशिष्ट ऐतिहासिक कालखंडांमध्ये या विषमतेची निर्मिती केली गेली आणि म्हणूनच या विषमतेला प्रश्न विचारले जाऊ शकतात, आव्हान दिले जाऊ शकते आणि ती बदलणे शक्य असते. स्त्री मुलांना जन्म देते, पण म्हणून ती निकृष्ट किंवा दुय्यम ठरत नाही. तसेच त्यामुळे तिच्या शिक्षणावर किंवा नोकरी-व्यवसायावर परिणाम व्हायला नको. दोन भिन्न कामे करणारी स्त्रीपुरुषांची दोन भिन्न शरीरे आहेत म्हणून त्यांच्यात विषमता का निर्माण व्हावी? समान संधी, समान हक्क किंवा समानता मिळण्यासाठी सर्व व्यक्ती सर्वार्थाने एकसारख्याच असायला हव्यात, असे नाही.

स्त्रीवादी कार्यकर्त्या आणि विचारवंत मारिया मीस आपल्या The Social Origins of Sexual Division of Labour (लैंगिक श्रमविभागणाचे सामाजिक मूळ) या ग्रंथात म्हणतात

स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व हे शारीरिक नसून ते एका प्रदीर्घ ऐतिहासिक प्रक्रियेचे फलित आहेत. प्रत्येक ऐतिहासिक कालखंडांमध्ये स्त्रीत्व आणि पुरुषत्व यांच्या व्याख्या वेगवेगळ्या होत्या. या व्याख्यांचा आधार त्या त्या काळातील मुख्य उत्पादनपद्धत होती. त्यामुळेच प्रत्येक काळामध्ये स्त्रीचे आणि पुरुषाचे त्यांच्या शरीराशी असणारे नाते गुणात्मकरित्या वेगळे राहिले आहे. मातृसत्ताक समाजात स्त्रीत्व हे प्रजननातील मुख्य सक्रिय तत्त्व या नात्याने उत्पादकतेचे प्रतीक मानले जात होते. त्याकाळात सर्व स्त्रिया माता समजल्या जात, पण तेव्हा 'माता' या शब्दाचा आजच्यापेक्षा वेगळा असा विशिष्ट अर्थ होता. भांडवली समाजात सर्व स्त्रियांची सामाजिक व्याख्या 'गृहिणी' अशी केली गेली व सर्व पुरुष म्हणजे कुटुंबाचे पालन करणारे असे मानले गेले. या भांडवली समाजात 'माता' किंवा 'आई' असणे हे 'गृहिणी' या शब्दाचा अविभाज्य भाग बनले.

मातृसत्ताक समाजातील स्त्रीत्व आणि आजच्या भांडवली समाजातील स्त्रीत्व यांतील फरक म्हणजे मातृसत्ताक समाजात असलेल्या सक्रियता, सर्जनशीलता, उत्पादकता इत्यादी मानवी वैशिष्ट्यांची भांडवली समाजात स्त्रीत्वापासून केली जाणारी फारकत.^{११}

असे जर असेल तर समाज नराचे आणि मादीचे रूपांतर 'पुरुष माणसा'त

आणि 'बाई माणसा'त कशाप्रकारे करतो याविषयी सांगू शकाल का ?

कुटुंबात आणि समाजामध्ये अविरतपणे चालू असणाऱ्या सामाजिकीकरण किंवा लिंगभावीकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे हे घडत असते.

जन्मतः स्त्रीपुरुषात लैंगिक भेद असतात. आपल्याला माहितच आहे की मुले जन्मतात तेव्हा त्यांचे केवळ लैंगिक वर्गीकरण होत नसते, तर लिंगभावाची चौकटही त्यांच्याभोवती निर्माण केली जाते. आपण आधी बघितले आहेच की काही संस्कृतींमध्ये मुलगी आणि मुलगा यांच्या जन्माचे स्वागत करण्याच्या पद्धतीही वेगवेगळ्या आहेत. जन्मानंतर मुलामुलींची नावे वेगवेगळी ठेवली जातात. त्यांचा पोषाख वेगळा केला जातो. त्यांच्यावर संस्कार वेगवेगळे केले जातात आणि त्यांच्यासोबतचा व्यवहारही वेगवेगळा असतो. या सर्व बाबींमधून त्यांना शिकविले जाते की या समाजाचा सदस्य म्हणून राहताना तुम्ही स्त्री किंवा पुरुष म्हणून कसे वागले पाहिजे. यालाच सामाजिकीकरण असे म्हणतात. लिंगभावाचे धडे शिकविणाऱ्या सामाजिकीकरणाच्या या विशिष्ट प्रक्रियेलाच 'लिंगभावीकरण' किंवा लिंगभावाची शिकवण असे म्हटले जाते. या सामाजिक प्रक्रियेतून मुलांमध्ये पुरुषत्व आणि स्त्रीत्व घडवले जाते, त्या प्रक्रियेशी संबंधित वर्तनातून ती पद्धतींना आणि भूमिकांना आत्मसात करीत असतात.

रूथ हार्टले यांच्या मते सामाजिकीकरण चार प्रक्रियांद्वारे घडत असते. या चार प्रक्रिया म्हणजे :

१. जडणघडण (Manipulation)
२. नियमितीकरण (Canalisation)
३. शब्दसंबोधन (Verbal Appellation)
४. कृतींची व उपक्रमांची ओळख (Activity Exposure)

प्रत्येक लिंगानुसार या प्रक्रिया वेगवेगळ्या असतात. या चारही प्रक्रिया म्हणजे जन्मानंतर होणाऱ्या मुलांच्या सामाजिकीकरणाची वैशिष्ट्ये.^{१२}

१. जडणघडण (Manipulation) : याचा अर्थ तुम्ही मुलांना कसे घडवता ? असे दिसून येते, की सुरुवातीपासून मुलगांना ताकदवान व स्वतंत्र म्हणून वागवले जाते व काही संस्कृतींमध्ये मुलींची केशभूषा, वेशभूषा विशिष्टपणे केली जाते. सतत तिच्यावर हे बिंबवले जाते, की तू खूप सुंदर आहेस. बालपणीच मुलांना येणारे हे शारीर अनुभव त्यांची स्वत्वाची कल्पना घडवण्यात निर्णायक ठरतात.

२. नियमितीकरण (Canalisation) : यामध्ये तुम्ही मुला- मुलींचे लक्ष कोणत्या गोष्टींकडे वळवता आणि त्या गोष्टींच्या कोणत्या पैलूवर तुम्ही प्रकाश टाकता, याचा समावेश असतो. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे मुलींना खेळ म्हणून

बाहुली किंवा भातुकली आणून देणे व त्याचवेळी मुलांना मात्र बंदूक, गाडी किंवा विमान वगैरेसारखी खेळणी आणून देणे. दक्षिण आशियातील कष्टकरी वर्गातील मुलींना भातुकली दिली जात नाही; तर लहान वयातच त्यांच्याकडून खरोखरची भांडी घासणे, कपडे धुणे, घरातील इतर कामे व त्यांच्या लहान बहीण भावंडांच्या देखभालीची कामे करवून घेतली जातात, आणि मुलांना शाळेत जाणे किंवा घराबाहेरची कामे सांगितली जातात. अशा प्रकारे वेगळी वागणूक दिल्यामुळे मुलामुलींचा भिन्न गोष्टीकडे कल झुकतो व त्यानुसार त्यांच्यात भिन्न क्षमता, आवडीनिवडी ध्येये व स्वप्ने विकसित होतात. ज्या वस्तूंच्या, विचारांच्या सान्निध्यात त्यांना ठेवले जाते, त्या वस्तूंच्या परिचयातून त्यांची आवड आकार घेते.

३. शाब्दिक संबोधन (Verbal Appellations) : मुलामुलींसाठी वापरल्या जाणाऱ्या शाब्दिक संबोधनांमध्ये, संवादांतील सूचनांमध्ये भिन्नता आढळते. मुलींविषयी आपले संबोधन तू खूप सुंदर आणि नाजूक दिसतेस असे असते, तर मुलगांच्या बाबतीत तू धिप्पाड झाला आहेस आणि दणकट दिसतोस असे असते. आजपर्यंत झालेल्या संशोधनाने हे सिद्ध केले आहे, की अशा प्रकारे वारंवार दिल्या जाणाऱ्या प्रतिक्रियांमुळे मुलामुलींची स्वतःविषयीची स्त्री किंवा पुरुष अशी प्रतिमा मनामध्ये तयार होत असते. आणि ही प्रतिमा ते इतर स्त्रिया किंवा पुरुषांशी ताडून पाहात असतात. कुटुंबातील व्यक्तीही लहान मुलांशी बोलतांना सतत लिंगभावात्मक भूमिका आणि मुलगांचे-मुलींचे तौलनिक महत्त्व यासंबंधीचा संदेश पोचवत असतात. त्याचे प्रतिबिंब लहान वयापासूनच मुलांच्या मनावर उमटत असते.

४. कृतींची व उपक्रमांची ओळख (Activity Exposure) : लहानपणापासूनच मुलींना स्त्रियांची पारंपरिक कामे व मुलांना पुरुष करतात ती पारंपरिक कामे करण्यास सांगितले जाते. मुलींना आईसोबत घरातील कामे करण्यास सांगितले जाते तर मुले वडिलांसोबत बाहेर जातात. ज्या समाजांमध्ये तीव्र लैंगिक विभाजन असते तेथे मुलामुलींचा वावर पूर्णपणे वेगळ्या ठिकाणी असतो. त्यांच्या वावराच्या ठिकाणी उपलब्ध असलेली कामे करण्याचीच संधी त्यांना असते.

अशाप्रकारे वरील चार प्रक्रियांद्वारे लहान मुलांमध्ये बाईपण आणि पुरुषपण रुजवले जाते व मुलेही त्यांच्या नकळत ते आत्मसात करीत असतात.

सामाजिकीकरणाची ही प्रक्रिया जर अविरत चालणारी आहे तर मग निसर्ग आणि पालन पोषण यामधील वाद अजूनही का चालू आहे ? हे स्पष्ट नाही का, की मुलगा आणि मुलगी यामध्ये आढळणाऱ्या फरकाला निसर्ग नाही, तर मुलामुलींचे पालन पोषण, वाद हेच जबाबदार असते ?

आश्चर्याची गोष्ट ही की आपल्या मुलांचे आपण काय करत आहोत याचीच अनेकांना जाणीव नसते. वास्तविक आपला असा समज असतो की मुलगा आणि मुलगी हे मुळातच वेगळे असल्याने त्यांच्याबाबतचा आपला व्यवहार वेगळा असतो व असायला हवा. आपण कदाचित हे मान्य करणार नाही की मुलगा व मुलगी यांच्यात विकसित झालेल्या वेगळेपणाला शिक्षणपद्धती, समाज आणि कुटुंबाकडून दिली जाणारी वागणूक जबाबदार असते.

आपण विशिष्ट पद्धतीने घडवले जात आहोत, हे माहीत नसल्याने मुलेदेखील या भूमिका आत्मसात करीत असतात. निसर्गतः मुली आणि मुलगांमध्ये जर फरकच नसेल, तर सगळ्या मुली आणि सगळे मुलगे सगळीकडे जवळपास सारख्याच पद्धतीने वागताना दिसतील. मग लिंगभावात्मक भूमिका या लिंगाधारित भूमिका आहेत, असे मान्य करता येईल. पण ह्यात तथ्य नाही, असे दिसते.

अशाप्रकारे ठरावीक गुणवैशिष्ट्यांवर बाईपणाचा वा पुरुषपणाचा शिक्का मारणाऱ्या व्यवस्थेवर आपण अधिक प्रकाश टाकू शकाल का ?

काही द्वैतांचे विनाकारण स्त्रीनिगडित व पुरुषनिगडित असे वर्गीकरण करण्यात आले आहे. उदाहरणार्थ:

शरीर	मन/बुद्धी
निसर्ग/प्रकृती	संस्कृती
भावना	विचार
खाजगी	सार्वजनिक

वरील उदाहरणात डावीकडील बाबी बाईपणाचे व उजवीकडील बाबी पुरुषपणाचे प्रतीक समजल्या जातात. वरील बाबींचे केवळ वर्गीकरण केले आहे एवढेच नाही तर त्यात एक प्रकारची उतरंडही आहे. बुद्धी किंवा मन हे शरीरापेक्षा श्रेष्ठ समजले जाते. संस्कृती ही निसर्गापेक्षा अधिक सुधारित आणि म्हणून श्रेष्ठ समजली जाते. बुद्धिवादी किंवा वस्तुनिष्ठ व्यक्ती या भावनाशील आणि व्यक्तिनिष्ठ व्यक्तीपेक्षा श्रेष्ठ मानल्या जातात. स्त्रिया या (निसर्गाप्रमाणे) एक शरीर असतात व त्या प्राण्यांप्रमाणे प्रजननाचे काम करतात, तर पुरुष हे विवेकशील, विचारशील व कृतीशील असतात. ते निसर्गावर संस्कार करून 'त्यांचे' संस्कृतीत रूपांतर करतात. यामुळेच पुरुष हे निसर्गापेक्षा कितीतरी पटीने अधिक श्रेष्ठ असतात व निसर्गाला आपल्या इच्छेनुसार हव्या त्या साऱ्यात घडवण्याचे सामर्थ्य पुरुषांत असते असे यातून सुचवले आहे.

वरील उदाहरणात बघितल्याप्रमाणे डाव्या आणि गौण वर्गांमध्ये केवळ स्त्रियांचेच

विभाजन झालेले असते असे नाही, तर गरीब आणि स्थानिक आदिवासींचेही (Native) विभाजन याच प्रकारे केलेले असते. विकासाचे नियोजन करणारे लोक आदिवासी, अरण्यात राहाणारे, लहान शेतकरी, मच्छिमार आदींना स्त्रियांप्रमाणे अनुल्लेखनीय समजतात. म्हणूनच त्यांना कुठलीही माहिती न देता किंवा त्यांच्या परवानगीविना त्यांच्या जंगलांचे व जमिनीचे संपादन केले जाते. अशा प्रकारे हजारो लोक तथाकथित 'विकासाच्या' नावाखाली विस्थापित होतात आणि अजस्र महानगरांच्या अमानुष झोपडपट्ट्यांमध्ये नामशेष होतात.

जागतिक पातळीवर विवेक, तार्किकता, बुद्धी, संस्कृती, विज्ञान आणि आधुनिकता यांचे प्रतिनिधित्व करणाऱ्या पहिल्या जगातील देशांसमोर तिसऱ्या जगातील किंवा दक्षिणेकडील देश हे शरीर, निसर्ग, भावना आणि अविवेकाचे प्रतिनिधी ठरतात.

म्हणूनच लिंगभाव आणि वर्ग, वंश, जात, विकसित, अविकसित राष्ट्रे यांच्यामधील संबंध समजून घेणे गरजेचे ठरते.

'गृहिणी' ही संकल्पना आणि तिसऱ्या जगातील 'अविकसित राष्ट्रे' ही संकल्पना हे विकासाच्या क्रूर प्रक्रियेचे परिणाम आहेत. ह्याच क्रूर आणि हिंसक प्रक्रियेच्या पायावर आपली समस्त अर्थव्यवस्था, कायदा, राज्य, विज्ञान, कला, राजकारण, कुटुंब, खाजगी संपत्ती आणि इतर सर्व आधुनिक संस्थांची उभारणी झालेली आहे. म्हणूनच असे वाटते की मध्ययुगात ज्ञानी स्त्रियांना ज्याप्रमाणे चेटकी ठरवून हत्या करून संपवले जाई, त्याप्रमाणे आज तिसऱ्या जगातील राष्ट्रे ही मध्ययुगीन चेटकीसारखी प्यादी बनली आहेत. समस्त पहिल्या जगाने त्यांची सत्ता नष्ट करून त्यांना जणू सर्व जगाची 'गृहिणी' बनवले आहे. यात तिसऱ्या जगातील पुरुषांचाही समावेश होतो. नवराबायकोतील संबंधांचा पुनर्प्रत्यय पहिले जग आणि तिसरे जग यांच्यातील संबंधात येतो.''

-क्लॉडिया व्हॉन वेरलॉफ

केवळ गुणवैशिष्ट्येच नव्हे तर स्थळांचेही लिंगभावीकरण झालेले असते. दारूचे गुत्ते, फूटबॉलचे मैदान, चहाची टपरी, पानाचे दुकान, चित्रपटगृहे, रस्त्यांचे कोपरे किंवा चौक ही पुरुषी स्थळे बनलेली आहेत. साधारणतः एखादा पुरुष सोबत असेल तरच स्त्रिया अशा ठिकाणी जातात. जरी एखाद्या एकट्या स्त्रीने अशा ठिकाणी प्रवेश केला तर पुढील संकट ओढवण्याच्या आत तेथून काढता पाझ घ्यावा, कुठल्याही परिस्थितीत अशा स्थळांवर स्त्रियांनी पुरुषांसारखे रेंगाळू नये, अशी अपेक्षा असते.

तसेच स्वयंपाकघर किंवा सार्वजनिक पाणवठा ही स्त्रियांची ठिकाणे असतात. आतापर्यंत केवळ स्त्रियांसाठी आरक्षित असलेले सार्वजनिक ठिकाण मला सापडलेले नाही. खास स्त्रियांसाठी म्हणून करमणुकीचे किंवा कामाचे कुठलेही ठिकाण स्त्रियांना उपलब्ध नाही. ढाका या शहरातील काही स्त्रियांनी त्यांचा साप्ताहिक 'अड्डा' सुरू केला आहे. साधारणतः ज्या ठिकाणी पुरुष एकत्र येतात, खातात, पितात, गप्पा मारतात किंवा इतर प्रकारची करमणूक करतात अशा ठिकाणाला 'अड्डा' असे संबोधतात. त्यामुळे अनेक पुरुषांनी व काही स्त्रियांनी 'अड्डा' या शब्दाला आक्षेप घेतला आहे. त्यांच्या मते 'अड्डा' या पुरुषी संकल्पनेचा स्त्रियांनी वापर करणे हे स्त्रियांसाठी अप्रतिष्ठेचे लक्षण आहे, असे हे पुरुषसत्ताक तर्कशास्त्र असते.

घरामध्येदेखील एखादी शांत खोली किंवा घरातील ठराविक जागा ही पुरुषांसाठी आरक्षित केलेली असते. जेणेकरून घरातील कामे, आवाज आदींचा त्याला त्रास होणार नाही. एका कार्यशाळेदरम्यान मला असेही समजले की घरातील वस्तूंचेही लिंगभावीकरण झालेले असते. म्हणजे उदाहरणार्थ घरातील मोठा पेला, खुर्ची किंवा पलंग हे पुरुषांच्या नावे राखीव केलेले असतात. कामगार वर्गामध्ये सायकल, रेडिओ, मनगटी घड्याळ अशा वस्तू पुरुषांसाठीच असतात.

भाषेमध्येसुद्धा लिंगभाव जाणवत नाही का? भाषेचेसुद्धा लिंगभावीकरण झालेले आहे, असे म्हणता येईल का?

होय. खरे तर भाषा ही पुरुषसत्ताक असते. त्यामुळे भाषेमध्ये लिंगभावात्मक पूर्वग्रह असतात आणि विषमता असते आणि लोकांच्या बोलण्यातून ती प्रतीत होत असते. अनेकदा पुरुषांचा स्वतःचा असा शब्दसंग्रह असतो आणि क्वचितच स्त्रिया त्या शब्दांचा वापर करतात. याचे ठळक उदाहरण म्हणजे स्त्रीपुरुष संबंधविषयक शिब्या, ज्यांचा पुरुष वारंवार वापर करतात. पुरुष जरी नियमितपणे अशा शिब्यांची लाखोली वाहत असले, तरी एखाद्या स्त्रीने मात्र अशी शिवी देताच त्यांना ते भयानक वाटते.

विविध भाषांमध्ये म्हणी, वाक्प्रचार, दृष्टान्त आदींचे प्रचंड भांडार आहे आणि या म्हणी, वाक्प्रचारांदीमधून स्त्री ही पुरुषापेक्षा कशी दुय्यम आहे व ती कशी पापी, नीच व भांडखोर असते हेच दर्शवलेले असते. हिंदी भाषेतील, 'ढोल, गँवार, शूद्र, पशू, नारी, ये सब ताडन के अधिकारी' हा दोहा घरांमध्ये वारंवार उच्चारला जातो. तर 'स्त्रीचा स्वर्ग हा तिच्या नवऱ्याच्या पायाशी असतो' असा जप काही मौलवी करताना दिसतात. बंगाली भाषेत एक म्हण आहे की, 'गायीचे मरणे पुरुषासाठी दुर्दैवी असते, पण त्याच्या बायकोचे मरणे हे त्याचे सुदैव असते.' तसेच पुल्लिंग हेच प्रमाण मानून दोघांसाठी एकच प्रमाण वापरले जाते. स्त्री जरी मोठ्या पदावर असली तरीही

तिच्यासाठीमुद्दा चेअरमन, पत्रकार, खेळाडू, कामगार, मनुष्य हेच शब्द वापरले जातात.

सामाजिक शास्त्रांची, तत्त्वज्ञानाची, आणि इतर ज्ञानशाखांची भाषाही पुरुषसत्ताक राहात आली आहे. यातून स्त्रियांकडे दुर्लक्ष केले गेले, त्यांचे सीमांतीकरण (marginalisation) केले गेले आणि त्यांचे चुकीच्या पद्धतीने प्रतिरूपण (representation) करण्यात आले. ज्या पद्धतीने अमूर्त विचारांची रचना केली जाते व ज्या भाषेद्वारे ते व्यक्त केले जातात त्यांचा उद्देशच स्त्रियांचे सीमांतीकरण दृढ करणे हा असतो. आम्हा स्त्रियांनाही पुरुषसत्ताक विचार अभिव्यक्त करणाऱ्या भाषेद्वारेच स्वतःला व्यक्त करावे लागते. या भाषेने आम्हा स्त्रियांना पुष्टिगी सर्वनामांपुढे शरण जाण्यास भाग पाडले व या भाषेने 'पुरुष' ही संज्ञा 'मानव' या अर्थाने वापरली. पुरुष हा समस्त मानवजातीचा प्रतिनिधी ठरवला. आम्हा स्त्रियांना स्वतःच्या शारीरिक अनुभवांचे कथन करण्यासाठी भाषेतील 'घाणेरेड्या' व 'निषिद्ध' शब्दांचा आधार घ्यावा लागला. प्रत्येक भाषेतील सर्वात घृणास्पद व अपमानास्पद संबोधने, शिव्या ह्या स्त्रीच्या शरीराविषयी किंवा स्त्रीच्या लैंगिकतेविषयी असतात.^{१४}

-गर्डा लर्नर

दुसरा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे काही संज्ञा व भूमिकांमध्येच अर्पित लिंगभाव (ज्यात लिंग व लिंगभाव स्थित असतोच) असतो. उदाहरणार्थ काका-काकू, बहीण-भाऊ, आई-वडील या शब्दांमध्येच त्या व्यक्तींचे लिंग व लिंगभावही व्यक्त होतो. अर्थात भाषेत इतर अनेक शब्द असे आहेत की ज्यात अर्पित लिंगभाव नाही परंतु ते स्त्रियांसाठी वापरावेत की पुरुषांसाठी ते गृहीत असते. उदाहरणार्थ सेक्रेटरी, शिक्षिका, नर्स इत्यादी शब्दस्त्रियांशीसंबंधित असतात तरबॉस, वैमानिक, मॅनेजर, राजकारणी, शल्यविशारद, शेतकरी हे शब्द पुरुषांशी संबंधित असतात. सार्वजनिक क्षेत्रात आणि नोकऱ्यांमध्ये पुरुषांचेच वर्चस्व कायम आहे, हे अशा गृहीतांमधून आणि धारणांमधून सिद्ध होते. अशा ठिकाणी स्त्रियांचे प्रमाण अल्प असून त्यातही निर्णय घेणाऱ्या व व्यवस्थापकीय पदावर काम करणाऱ्या स्त्रिया अत्यल्प आहेत.

'पुरुषसत्ता' या शब्दाचा तुम्ही वारंवार उपयोग केला आहे आणि असे सूचित केले आहे की लिंगभावात्मक विषमता आणि स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाचे कारण पितृसत्ता हेच आहे. या संज्ञेविषयी आपण सविस्तर स्पष्टीकरण

द्याल का?

आजच्या काळात स्त्री-पुरुषांचे संबंध समजून घेण्यासाठी पितृसत्ता समजून घेणे आवश्यक ठरते. पितृसत्तेच्या अस्तित्वामुळे लिंगभावात्मकसंबंध हे अधिक क्लिष्ट बनले आहेत. रोजच्या भाषेत पितृसत्ता हा शब्द पुरुषांचे प्रभुत्व या अर्थाने वापरला जातो. परंतु पितृसत्ता याचा शब्दशः अर्थ आहे पित्याची किंवा कुटुंबातील कर्त्याची सत्ता. मुळात पितृसत्ता हा शब्द एका विशिष्ट अशा 'पुरुषनियंत्रित कुटुंबा'साठी वापरला जात असे, ज्यात स्त्रिया, लहान मुले, तरुण, गुलाम, घरकाम करणारे नोकर हे सर्व प्रभुत्वशाली कर्त्या पुरुषाच्या नियंत्रणाखाली राहात असत. परंतु अलीकडे या शब्दाचा वापर सर्वसाधारणपणे पुरुषांची सत्ता दर्शवण्यासाठी किंवा ज्या सत्तासंबंधांद्वारे पुरुष स्त्रियांवर सत्ता गाजवतात, त्यांचे स्पष्टीकरण करण्यासाठी व स्त्रियांना दुय्यमत्व देणाऱ्या व्यवस्थेची ओळख पटवण्यासाठी केला जातो.

सर्व वर्गातील स्त्रियांना कुटुंबात, कामाच्या ठिकाणी आणि समाजात आपल्या दुय्यमत्वाचे अनुभव वेगवेगळ्या रूपात येत असतात. यामध्ये कुटुंबात, कामाच्या ठिकाणी व एकूण समाजात सोसाव्या लागणाऱ्या भेदभाव, दुर्लक्ष, अपमान, नियंत्रण, शोषण, पिळवणूक, हिंसा इत्यादींचा समावेश असतो. या सर्वांचा तपशील वेगळा असला, तरी सूत्र समान असते.

पितृसत्ता ही सर्वत्र सारखी नसते. एकाच समाजातील वेगवेगळ्या वर्गांमध्ये तिचे स्वरूप भिन्न असेल आणि त्याचप्रमाणे इतिहासात वेगवेगळ्या कालखंडांमध्ये व वेगवेगळ्या समाजामध्ये पुरुषसत्तेचे स्वरूप भिन्न असू शकते. उदाहरणार्थ, आपल्या आजीच्या काळातील पुरुषसत्तेचा आणि आजच्या काळातील पुरुषसत्तेचा अनुभव वेगळा आहे किंवा आदिवासी स्त्रिया आणि हिंदू स्त्रिया त्याचप्रमाणे अमेरिकन स्त्रिया व भारतीय स्त्रियांना अनुभवास येणारी पुरुषसत्ता वेगळी असते. प्रत्येक समाजव्यवस्थेत किंवा ऐतिहासिक कालखंडात पुरुषसत्तेचे व सामाजिक, सांस्कृतिक व्यवहाराचे विशिष्ट रूप दिसून येते. पण असे असले तरी या सर्वांमागचे मध्यवर्ती सूत्र मात्र कायम असते. ते म्हणजे सर्व आर्थिक साधने व सामाजिक, आर्थिक व राजकीय संस्था यावर पुरुषांचेच नियंत्रण असणे.

पुरुषसत्ता ही जशी एक सामाजिक संरचना आहे तशीच ती एक विचारप्रणाली किंवा मूल्यव्यवस्थाही आहे. त्यानुसार पुरुष हे श्रेष्ठ असतात. धर्मानेही पुरुषसत्ताक विचारप्रणाली निर्माण करण्यात व ती टिकवून ठेवण्यात मोठी भूमिका बजावली आहे. 'ईव्हची निर्मिती अँडमच्या बरगडीतून करण्यात आली,' किंवा 'देवाने स्वतःच्या प्रतिमेमध्ये पुरुषाची निर्मिती केली आहे' अशा प्रकारच्या कथांच्या माध्यमातून पुरुषांच्या श्रेष्ठत्वाचा प्रचार चालू असतो. आज प्रसारमाध्यमातून आणि

शैक्षणिक संस्थांतूनदेखील पुरुष म्हणजे धाडसी निर्णय घेणारे व स्त्रिया म्हणजे परावलंबी, अधाशीपणाने ग्रासलेल्या उपभोगवादी, मत्सरी असतात असे दाखवून पुरुषसत्ताक विचारसरणी दृढ करतात. सामाजिक व्यवस्थेचे दृढीकरण व लोकांचे विचार नियंत्रित करण्याचे काम पुरुषसत्ताक विचारसरणी करत असते. उदाहरणार्थ, स्त्रीला तिच्या शारीर चौकटीत बंदिस्त करून स्त्री म्हणजे एक उपभोग्य वस्तू असे दाखवले जाते. अशा सादरीकरणातून प्रसारमाध्यमे स्त्रीविरोधी हिंसेला खतपाणी घालत असतात. पुरुषसत्ताक विचारसरणी प्रचलित सामाजिक वर्तनाचे व सामाजिक आर्थिक संरचनांचे समर्थन करते.

साधारणतः समाजातील व स्त्रियांच्या जीवनातील खालील क्षेत्रांवर पुरुषसत्तेचे नियंत्रण असते.

- स्त्रियांचे उत्पादन व त्यांची श्रमशक्ती
- स्त्रियांची प्रजननक्षमता
- स्त्रियांची लैंगिकता
- संपत्ती व इतर आर्थिक संसाधने
- सामाजिक, सांस्कृतिक आणि राजकीय संस्था^{१५}

समाजातील कुटुंब, धर्म, कायदा, राजसत्ता, शैक्षणिक व आर्थिक संस्था आणि प्रसारमाध्यमे व ज्ञानव्यवस्था यांच्या विश्लेषणातून हे स्पष्ट होते की पुरुषसत्ताक संरचनेचे ते आधारस्तंभ आहेत. अशाप्रकारे खोलवर मुळे रुजलेल्या भक्कम व्यवस्थेमुळे पुरुषसत्ता अभेद्यच नव्हे तर नैसर्गिक भासते.

पुरुषसत्तेमध्ये स्त्रीवर नियंत्रण ठेवून तिला दुय्यम ठरवण्यासाठी विविध प्रकारच्या हिंसेचा वापर केला जातो. अशा हिंसेला अधिमान्यताही दिली जाते. स्त्रीवाद्यांच्या मते स्त्रीविरोधी हिंसा ही केवळ सार्वत्रिक नसून पुरुषसत्ताक समाजाचे ती एक व्यवस्थात्मक अंग आहे.

पुरुषसत्ताक व्यवस्थेमध्ये स्त्रिया पूर्णतः शक्तीहीन असतात किंवा त्यांच्याजवळ कोणतेच हक्क नसतात, असा या सगळ्याचा अर्थ घ्यायचा का? खरे तर कोणतीही विषम व्यवस्था शोषित वर्गाच्या सहभागाशिवाय टिकू शकत नाही. या अन्याय्य व्यवस्थेचे अस्तित्व टिकवून ठेवण्यासाठी शोषितांपैकी काहींना थोडेसे फायदेही मिळतात. पुरुषसत्ताकव्यवस्थेबाबतही हेच तत्त्व लागू होते. पुरुषसत्तेमध्येही स्त्रियांनीही सत्ता संपादन केलेली आहे. कधी त्याच नियंत्रक बनल्या आहेत. या व्यवस्थेत स्त्रियांचेही कमी अधिक प्रमाणात हितसंबंध गुंतलेले आहेत. पण यामुळे ही व्यवस्था पुरुषसत्ताक असून लाभाचा केवळ काही भाग स्त्रियांना दिलेला असतो, ही वस्तुस्थिती बदलत नाही. याला समांतर उदाहरण म्हणजे भांडवली अर्थव्यवस्थेत कामगार

महत्त्वाची भूमिका पार पाडत असतात आणि काही प्रमाणात व्यवस्थापनामध्येही कधीकधी त्यांचा सहभाग असू शकतो. पण याचा अर्थ कामगारांच्या हातात सत्ता असते, असा नाही. अनेक कारणांमुळे स्त्रिया पुरुषसत्तेला पाठिंबा देतात व ती पुढे चालू ठेवतात. आपल्यातील बहुधा सर्व लोकांनी या व्यवस्थेची मूल्ये अंगिकारलेली असतात आणि पुरुषसत्ताक विचारसरणीपासून आपण मुक्त नसतो.

स्त्रिया आपल्याला मिळालेले अधिकार टिकवून ठेवण्यासाठी प्रसंगी इतर स्त्रियांचा बळी देऊन आपल्या अधिकारांचे संरक्षण करीत असतात. संपूर्ण व्यवस्थेचा विचार करून स्त्रियांचा या व्यवस्थेतील सहभाग व या व्यवस्थेला त्यांची असलेली मान्यता यामागची कारणे शोधणे आवश्यक ठरते. बहुतेक स्त्रिया मुलगांचा अधिक चांगला सांभाळ करतात, त्यांचे लाड करतात, हे खरे आहे. त्या मुलींना शिक्षणापासून वंचित ठेवतात. तसेच कुठल्याही प्रकारचे स्वातंत्र्य त्यांना देत नाहीत आणि स्वतःच्या सुनांबरोबरही त्यांचा व्यवहार योग्य नसतो.

पण या सगळ्या व्यवहाराचा अभ्यास समाजात आणि कुटुंबात असलेल्या स्त्रीपुरुषसत्तासंबंधांच्या संदर्भात होणे गरजेचे आहे. एका ग्रामीण स्त्रीने याचे अतिशय चांगले वर्णन केले आहे. ती म्हणते, 'आमच्या कुटुंबामध्ये पुरुष हे सूर्यासारखे असतात. त्यांना स्वतःचा प्रकाश असतो. (म्हणजे सर्व संसाधने त्यांच्या मालकीची असतात. ते मुक्त संचार करू शकतात. त्यांना निर्णय घेण्याचे स्वातंत्र्य असते इत्यादी.) स्त्रिया या स्वतःचा प्रकाश नसलेल्या उपग्रहाप्रमाणे असतात. जर सूर्याच्या किरणांनी स्पर्श केला तरच उपग्रह प्रकाशित होऊ शकतात. यामुळेच सूर्याची अधिक किरणे मिळवण्यासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करावी लागते, कारण सूर्यप्रकाश असेल, तरच जीवन शक्य आहे.'

स्त्रियांवरील पुरुषांचे नियंत्रण कसे असते? या नियंत्रणाला 'पितृत्वपूर्ण प्रभुत्व' (paternalistic dominance) म्हणता येईल. यामध्ये प्रभुत्व असते पण त्याचसोबत ते पितृत्वपूर्ण असते. कारण यात स्त्रियांना अन्न, निवारा व बाहेरच्या लोकांपासून संरक्षण पुरवले जाते. या पितृत्वपूर्ण प्रभुत्वामध्ये दडपणूक असली, तरी परस्परसामंजस्यही असते. म्हणूनच पुरुषसत्ताक प्रभुत्व हे दडपणूक करणारे असले, तरी तसे नेहमीच जाणवत नाही आणि त्यामुळेच ते ओळखून त्याच्याशी लढा देणे अधिक कठीण बनते.

राष्ट्रीय स्वातंत्र्याने कितपत स्वातंत्र्य मिळवून दिले?

राष्ट्रीय स्वातंत्र्य चळवळीने वसाहतवादी सत्तेचे राजकीय नियंत्रण समाप्त केले व विधीमंडळापासून कायदेशीर व दंडात्मक अधिकार जरी अलग केले, तरी

कुटुंबातील पित्याच्या व पतीच्या नियंत्रणापासून मात्र स्त्री मुक्त झाली नाही. कुटुंबात पत्नी व मुलांच्या बाबतीत कायदे करून त्यांची अंमलबजावणी करणे त्यांच्या वर्तनाचे मूल्यमापन करणे आणि कायद्याचे उल्लंघन केल्यास शिक्षा देण्याचे सर्वांगीण व एकछत्री अधिकार अजूनही पुरुषांच्याच हातात एकवटलेले आहेत. यामुळे पुरुषांच्या हाती खालील गोष्टी करण्याची क्षमता येते:

- कोणत्याही वेळी शारीरिक संबंधाची मागणी करणे.
- पत्नीला गर्भनिरोधक साधने न वापरू देणे.
- आपली पत्नी व मुलगी यांनी त्यांचा वेळ घरकाम, शिक्षण, आराम किंवा सांस्कृतिक घडामोडींमध्ये कसा घालवायचा याचे निर्णय घेणे व स्त्रियांना घराबाहेरच्या सार्वजनिक जगात नोकरीसाठी बाहेर पडायचे असेल तर ते कोणत्या अटीवर हे निर्धारित करणे.
- त्यांनी बनवलेल्या कायद्याचे उल्लंघन झाले आहे असे पुरुषांना वाटल्यास स्त्रियांना सुधारण्यासाठी स्त्रियांवर दंडात्मक नियमांचा वापर करणे. विशेष म्हणजे याबद्दल राज्यसंस्थेच्या कायद्याने त्यांना कोणतीही सजा फर्मावू नये, असे अपेक्षित असते.
- पत्नीने कमावलेल्या किंवा वारसा अधिकाराने मिळालेल्या संपत्तीचा वापर करणे किंवा ती विकून टाकणे, तसेच
- आपल्या कर्जाची परतफेड करण्यासाठी किंवा इतर पुरुषांनी केलेल्या अपमानाचा सूड घेण्यासाठी पत्नी/मुलींची खरेदी किंवा विक्री करणे किंवा त्यांच्यासोबत आपल्या इच्छेनुसार वाटेल तो व्यवहार करणे.

यातील कितीतरी प्रकारच्या पूर्वग्रहांचे व वर्तणुकीचे प्रतिबिंब स्त्रियांबरोबरच्या व्यवहारात दिसते. शिवाय हे पूर्वग्रह आपल्या समूहाबाहेरच्या इतर स्त्रियांच्या बाबतीत, कार्यालयात, कामाच्या ठिकाणी व राजकारणातही अनुभवास येतात.^{१६}

शिक्षण आणि सर्वांगीण आधुनिकता किंवा विकास यामुळे स्त्री पुरुषांमध्ये समानता प्रस्थापित होत नाही का?

खरे तर व्हायला हवी, परंतु होईलच असे नाही. कारण बऱ्याचदा शिक्षण हेच पुरुषसत्ताक असते, आणि स्त्री-पुरुषातील प्रस्थापित विषमता न्याय्य ठरवून ती रुजवण्याचा किंवा विषमतेकडे दुर्लक्ष करण्याचा प्रयत्न त्यात केलेला असतो. पाठ्यपुस्तकांच्या आणि मुलांच्या साहित्याच्या विश्लेषणातून हेच सिद्ध झालेले आहे की लिंगभावात्मक पूर्वग्रह जोपासताना पाठ्यपुस्तकातील लिखाणाचा कल पुरुषांकडे अधिक झुकलेला असतो. अशाप्रकारचे पूर्वग्रह साधारणतः सर्व शैक्षणिक

ज्ञानशाखांमध्ये आढळतात. सर्व ठिकाणच्या स्त्रीचळवळीचा व स्त्रीअभ्यासकांचा लढा मुख्यतः याच मुद्यावर राहिलेला आहे.

इतिहास म्हणजे पुरुषांची कथा.

जगाचे समग्र आकलन होण्यासाठी

त्यात स्त्रीच्या कथांचाही समावेश झाला पाहिजे.

HISTORY is HIS STORY

To get a complete picture of the world

we also need HER STORY

इंग्लंड व अमेरिकसारख्या देशांचे वरवर जरी निरीक्षण केले, तरी काय दिसते? सार्वत्रिक शिक्षणाची दीर्घ परंपरा असणाऱ्या व म्हणून आपण ज्यांना आधुनिक, औद्योगिक व समानतेवर आधारित असे समाज मानतो, अशा या देशांमध्येही लिंगभावविषमता आजही टिकून आहे. तेथे अनेक कुटुंबे स्त्रिया चालवत आहेत, ही वस्तुस्थिती असतानाही कुटुंबप्रमुख म्हणजे पुरुषच असतात असे गृहीत धरले जाते. या देशांमधील ५० टक्क्यांपेक्षा अधिक स्त्रियांना नवऱ्यांनी केलेल्या शारीरिक हिंसेला सामोरे जावे लागते. तसेच बलात्काराचे आणि शारीरिक हिंसेचे प्रमाण फार मोठे आहे. 'समान कामास समान वेतन' हा कायदा अमेरिकेत अजून संमत झाला नसून अमेरिकेच्या अनेक राज्यांमध्ये गर्भपात हा फौजदारी गुन्हा समजला जातो.

अमेरिकेतील लोकसंख्या आयोगाचे आकडे असे दर्शवतात की महाविद्यालयात शिक्षण घेऊन बाहेर पडलेल्या स्त्रीला तिच्यासोबत शिक्षण घेतलेल्या पुरुषाच्या केवळ ७५% पगार मिळतो आणि जसजसे तिचे वय वाढेल तसतशी या पगारात घट होताना दिसते. असोसिएटेड प्रेसने १९९१ मध्ये घोषित केलेल्या लोकसंख्येच्या आकडेवारीनुसार अमेरिकेत शिक्षणाच्या प्रत्येक टप्प्यावर समान शिक्षण असलेली स्त्री पुरुषांपेक्षा कमीच कमावते.

ॲन ओकले यांनी आकडेवारीनुसार सिद्ध केले आहे की सर्व औद्योगिक देशांमध्ये बहुतेक सर्व व्यवसायांमध्ये तीव्र लिंगभाव विषमता अस्तित्वात आहे. 'गृहिणी' हा व्यवसाय तर पूर्णतः स्त्रियांच्याच नावे आरक्षित आहे. त्या पुढे असे नमूद करतात की उद्योगांमध्ये लिंगाधारित विभाजन मोठ्या प्रमाणात आहे. साधारणतः एक तृतीयांश ते दोन तृतीयांश इतक्या स्त्रिया मुख्यतः विणकाम, कापडउद्योग आणि खाद्यान्नप्रक्रियेत काम करतात.

एकूण पाहता, अधिक उत्पन्न, अधिक कौशल्य आणि अधिक प्रतिष्ठा असलेल्या पदांवर पुरुषांचेच प्रभुत्व असून सर्व औद्योगिक देशांमध्ये समान चित्र आढळते.

इंग्लंडमध्ये १९६६ या वर्षात स्थापण्यात आलेल्या सर्व मोठ्या संस्थांच्या व्यवस्थापकांमध्ये ८७ % पुरुष तर १३% स्त्रिया होत्या. अमेरिकन वकिलांमध्ये स्त्री वकिलांचे प्रमाण ३ % इंग्लंडमध्ये ४% आणि स्वीडनमध्ये ७% एवढे आहे. इंग्लंडमधील अभियंत्यांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण ०.०६% अमेरिकेत ०.०७% तर फ्रान्समध्ये ३.७% इतके आहे. व्यावसायिक नोकऱ्यांमध्ये स्त्रीपुरुषांना समान वेतन मिळत असले तरी इतर नोकऱ्यांच्या ठिकाणी अशी परिस्थिती नाही. म्हणूनच कौशल्ये, प्रतिष्ठा, आर्थिक मोबदला आणि लिंगभाव याचे संबंध अतिशय गुंतागुंतीचे सातत्याने एकमेकांशी निगडित असतात.^{१७}

स्त्रीपुरुषांमध्ये उच्च शिक्षणाच्या प्रमाणातही मोठ्या प्रमाणात अंतर दिसून येते. अँन ओकले यांच्या मते “शिक्षणातील सर्वात उच्च स्तरावर स्त्रीपुरुषांमध्ये अधिकच अंतर दिसून येते. १९६५ मध्ये उच्च शैक्षणिक स्तरावर २० ते २४ वयोगटातील शिक्षण घेणाऱ्या लोकांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण इंग्लंडमध्ये ६.६% डेन्मार्कमध्ये ५.३%, स्वित्झर्लंडमध्ये २.३%, तर बल्गेरियात १५.२% इतके होते. १९६७ मध्ये इंग्लंडमध्ये विद्यापीठात प्रवेश घेतलेल्या विद्यार्थ्यांमध्ये स्त्रीविद्यार्थ्यांचे प्रमाण जवळजवळ २.५% होते व शेवटच्या पदवीपर्यंत पोचणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १.३% तर सर्वच वरच्या पदव्या प्राप्त करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण १.९% होते.” या आकडेवारीतून हेच स्पष्ट होते की तथाकथित विकसित समजल्या जाणाऱ्या देशांमध्येही स्त्रियांच्या तुलनेत पुरुषांसाठी शिक्षण अधिक महत्त्वाचे समजले जाते. मुलगे व मुली जे विषय शिकतात त्यामध्येही फरक दिसून येतो. अमेरिकेत १९६४ मध्ये स्नातकोत्तर पदवी मिळवणाऱ्या स्त्रियांचे प्रमाण ४६% होते. पण त्यातील फक्त १०% स्त्रियांनी विज्ञानशाखेतून ही पदवी मिळविली होती. १९६७ मध्ये औषधे, दंतविज्ञान आणि आरोग्य यांचा अभ्यास करणाऱ्यांमध्ये पुरुषांचे प्रमाण २/३ होते.^{१८}

औद्योगिक देशांतील—मग ते भांडवली वा समाजवादी असोत—ही सर्व आकडेवारी हेच सूचित करते की पुरुषसत्ताक व्यवस्था आणि दृष्टिकोन बदलण्यासाठी गंभीर प्रयत्न केले गेले नाहीत, तर केवळ शिक्षणाने किंवा विकासाने लिंगभावात्मक उतरंडीत कोणताही बदल होणार नाही.

समाजातील स्त्री-पुरुषांचे स्थान आणि भूमिका जर लिंगभावाने निश्चित होते, तर मग लिंगभावच स्त्रीपुरुषांतील संबंधांचे निर्धारण करतात का ?

निश्चितच. जसे बाजारपेठेत सोन्याची आणि चांदीची किंमत जर वेगवेगळी ठरवली असेल, तर आपोआपच त्यांच्यातले परस्परसंबंधही त्याप्रमाणे ठरतात. समाजही स्त्री-पुरुषांतील संबंध निश्चित करित असतो. लिंगभावावर आधारित

संबंधाना लिंगभावात्मक संबंध किंवा लिंगभावसंबंध असे म्हणतात. “लिंगभावात्मक संबंध ही संकल्पना स्त्री-पुरुषांतील सत्तासंबंधांशी संबंधित असून त्याचा प्रत्यय अनेक प्रकारच्या कल्पना, प्रथा, प्रतिरूपणाच्या विस्तृत पटातून येत असतो. उदाहरणार्थ स्त्रीपुरुषांतील श्रमविभाजन, भूमिका व संसाधनांचे वाटप यविषयीच्या व्यवहारातून हा प्रत्यय येत असतो. स्त्रीपुरुषांच्या क्षमता, इच्छा व व्यक्तिमत्त्वातील गुण आणि वर्तणुकीच्या पद्धती लिंगभावात्मकसंबंधांमुळे निश्चित केल्या जातात आणि त्या भिन्नच असतात, असे सांगितले जाते. लिंगभावात्मकसंबंध अशा धारणा, तत्त्वप्रणाली व व्यवहारातून घडतात व त्यांना घडवतातही. समाजातील जात, वर्ग, व वंश इत्यादी सामाजिक संरचनांच्या साहाय्याने या मूल्यांची आणि विचारांची अंमलबजावणी होत असते. अशाप्रकारे हे लिंगभावात्मकसंबंध शरीरनिर्धारित नसून स्थल आणि कालपरत्वे भिन्न असणारे, समाजनिर्मित असतात.”^{१९}

लिंगभावाप्रमाणेच लिंगभावात्मकसंबंध प्रत्येक समाजात समान नसतात व ऐतिहासिकदृष्ट्या स्थिर नसतात. ते गतिशील असतात. मात्र एक गोष्ट समान आढळते, व ती म्हणजे, बहुतेक सर्व समाजात लिंगभावात्मकसंबंध असमानच असतात.

लिंगभावात्मकसंबंधांविषयीच्या अशा आकलनाने ‘सर्व घरांमध्ये स्त्रीपुरुषांतील संबंध हे अतिशय सामंजस्यपूर्ण, सलाख्याचे, स्नेहाचे आणि कलहविरहीत असतात’, यासारख्या अनेक गृहितकांना आव्हान दिले जाते. म्हणजेच आपल्या लक्षात येते की, लिंगभावसंबंधात ‘राजकारण’ असते. येथे ‘राजकारण’ हा शब्द कोणत्याही नातेसंबंधांमध्ये सत्तेचा खेळ चालू असतो, ही वस्तुस्थिती सुचवतो. कारण समाजात संसाधने, निर्णयक्षमता इत्यादींबाबत सत्ता, अधिकार आणि नियंत्रणाचे विषम वाटप झालेले असते. त्यामुळे कुटुंबातील स्त्रीपुरुषांत उघडपणे वा गुप्तपणे, प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्षपणे हा सत्तेचा खेळ चालू असतो. हे जसे कुटुंबात घडते, तसेच कामाच्या ठिकाणीही घडते. लिंगभावसंबंधातील राजकारणासोबतच समाजात सर्वत्र जात, वर्ग, वंश इत्यादींवर आधारलेले सत्तेचे राजकारण खेळले जात असते.

सैद्धांतिकदृष्ट्या ‘लिंगभाव उतरंड’ (Gender hierarchy) याचा अर्थ कोणत्यातरी एका लिंगाच्या समूहाचे प्रभुत्व असणे. पण व्यवहारात लिंगभावात्मक संबंधांमध्ये मुख्यतः पुरुषच स्त्रियांवर प्रभुत्व गाजवतात. अलीकडील इतिहासातून हे प्रतीत होते की सर्व समाजांमध्ये व संस्कृतींमध्ये स्त्रियांचे दुय्यमत्व हा लिंगभावसंबंधांचा समान पैलू राहिलेला आहे. त्यामुळे लिंगभावसंबंध हे बळाच्या, हिंसेच्या आणि सहकार्याच्या मदतीने श्रेष्ठत्व आणि कनिष्ठत्व कायम करणारे संबंध असतात. याचे कारण बहुतेक समाज हे पितृसत्ताक आणि पुरुषप्रभुत्व असणारे असतात किंवा असेही म्हणता येऊ शकते की बहुतेक समाजांमध्ये लिंगभावसंबंधांचे

स्वरूप हे पितृसत्ताक असते. पितृसत्ताक म्हणजे अशी सामाजिक व्यवस्था आणि विचारसरणी जिच्यानुसार पुरुष हे स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ मानले जातात, त्यांचे प्रभुत्व असते आणि बहुतेक संसाधने व सामाजिक संस्थांवर पुरुषांचे नियंत्रण असते.

लिंगभावाचे स्वरूप हे स्त्री-पुरुषांतील संबंध निर्धारित करते, एवढेच नव्हे, तर स्त्रियांमधील व पुरुषांमधील संबंधांवरही ते प्रभाव टाकते. दक्षिण आशियात सर्वत्र लिंगभाव उतरंड अतिशय विषम असून त्याचा प्रत्यय सर्व नातेसंबंधांमध्ये दिसून येतो. उदाहरणादाखल, उत्तर भारतातील वधूपिता आणि वरपित्याच्या नात्याकडे पाहिले, तर त्यात वरपिता श्रेष्ठ असतो आणि त्याचे मोठ्या प्रमाणात आदरातिथ्य केले जाते तर वधूपिता हा मुलीचा पिता असल्यामुळे नेहमीच कनिष्ठ आणि सदैवच नतमस्तक असतो.

अनेकदा दोन स्त्रियांमधील संबंधांचे निर्धारण लिंगभाव करतो. याचे उदाहरण म्हणजे सासू-सून, नणंद-भावजय, किंवा वरमाता-वधूमातांमधील संबंध. या सर्व संबंधांमध्ये ज्या स्त्रियांचा संबंध वराशी असतो त्या आपोआपच वधूशी संबंधित स्त्रियांपेक्षा श्रेष्ठ ठरतात.

तीनशे वर्षांपूर्वी जर्मनीत राहणारा थॉमस व्हॉन आकिनास हा एरवी बुद्धिमान आणि धर्मभीरू म्हणून ओळखला जाणारा ख्रिश्चन संत म्हणाला होता की स्त्रिया या अशा जंगली गवताप्रमाणे असतात, की ज्याला काहीच महत्त्व नसते. त्यामुळेच त्यांची वाढ अधिक वेगाने होते. (स्वाभाविकतः पुरुष म्हणजे मुख्य पीक असतात आणि आजच्या जगात तर नगदी पीक!)

पुरुषांची बरोबरी करावची भरील तर स्त्रियांना पुरुषांच्या दुप्पट चांगले बबावे लागेल... सुदैवाबे तसे करणे फार काही कठीण बाही!

कुटुंबात सतत राजकारण होत असते आणि त्यात स्त्रियांची सौदा करण्याची शक्ती (Bargaining power) सतत वापरली जात असते, असे तुम्ही म्हणता. यातून तुम्हाला नेमके काय सुचवायचे आहे ?

यापूर्वीच पाहिल्याप्रमाणे घरातील सर्व सदस्यांना समान प्रमाणात संसाधने, सेवा आणि संधी उपलब्ध नसतात. वरील विषमता लक्षात घेता कुटुंब हे सौदेबाजीचे आणि संघर्षाचे ठिकाण आहे, असे अनेक समाजशास्त्रज्ञ मानतात. कुटुंबात असा सत्तेसाठीच्या तडजोडीचा खेळ अविरत चालू असतो. सुप्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन या गोष्टीला 'सहकार्य व संघर्ष' नमुना संबोधतात. विख्यात स्त्रीवादी अर्थशास्त्रज्ञ

बीना अगरवाल यांनी या संकल्पनेचा विकास केला असून त्या असे प्रतिपादन करतात की घरदार/कुटुंब हे अत्यंत गुंतागुंतीच्या संबंधांचे असे क्षेत्र आहे की जेथे लिंगभाव, वय, नात्यांचे स्वरूप आणि 'निर्विवाद मानलेल्या परंपरा'च्या आधारावर सतत सत्तासंघर्ष चालू असतो. कुटुंब, समाज, बाजारपेठ, राज्यसंस्था या सर्व ठिकाणी लिंगभावसंबंधांमध्ये सहकार्य आणि संघर्ष हे अव्याहतपणे चालू असतात. जेव्हा दोन्ही पक्षांना सहकार्यामध्ये हित दिसते, तेव्हा ते सहकार्य करण्यास तयार होतात.

बीना अगरवाल असे म्हणतात की एखाद्या ग्रामीण व्यक्तीची सौदा करण्याची शक्ती तिच्याकडे असणाऱ्या पाठबळावर अवलंबून असते. या पाठबळात मुख्यतः खालील पाच बाबींचा समावेश होतो:

- खाजगी मालकी आणि नियंत्रण - विशेषतः शेतीयोग्य जमिनीवरील.
- रोजगार आणि इतर उत्पन्न मिळवून देणाऱ्या साधनांची उपलब्धता.
- सामुदायिक संसाधनांची उपलब्धता. उदाहरणार्थ जंगल, जनावरांना चारण्यासाठी कुरणे इत्यादी.
- पारंपरिकपणे मिळणाऱ्या बाह्य सामाजिक सहकार्यव्यवस्थेची उपलब्धता.
- सरकारी किंवा बिगरसरकारी संस्थांकडून मिळणारी मदतीची उपलब्धता.

“वरील पाच घटक कोणत्याही व्यक्तीच्या घराबाहेर राहून रोजगार मिळवण्याच्या क्षमतेवर प्रभाव पाडत असतात. याचा मतितार्थ असा की ज्याची/जिची घराबाहेर राहून भौतिक गरजा भागवण्याची क्षमता सर्वाधिक असते (किमान आयुष्य जगण्यासाठी आवश्यक असलेली संसाधने) त्या व्यक्तीची कुटुंबातील सौदाशक्ती अधिक असते. वरील घटकातील विषमतेमुळे कुटुंबातील काही व्यक्तींची सौदाशक्ती अतिशय कमी असते. कुटुंबात सदस्यांमध्ये असमानता निर्माण करणारा एक घटक म्हणजे लिंगभाव आणि दुसरा वय हा होय.”^{२०}

याचे उदाहरण म्हणजे जेव्हा स्त्रियांची उत्पन्नक्षमता वाढते, आणि विशेषतः जर त्यांच्या उत्पन्नावर कुटुंबाचा उदरनिर्वाह चालत असेल तर त्यांची सौदाशक्ती अधिकच वाढते. त्याचप्रमाणे जमीन, पैसा किंवा इतर संसाधने यांच्या वापराची संधी असेल, किंवा त्यावर स्त्रियांचे नियंत्रण असेल तर त्यांच्या सौदाशक्तीला अधिक बळकटी प्राप्त होते.

धर्म, जात, वर्ग व अशा इतर अस्मितांचा लिंगभाव आणि लिंगभावसंबंधांवर कसा परिणाम होतो ?

आपल्या सगळ्यांना अनेक अस्मिता असतात. उदाहरणार्थ, एक स्त्री असण्याबरोबरच एखादी स्त्री हिंदू, मध्यमवर्गीय किंवा कनिष्ठ जातीय, त्याचप्रमाणे

विवाहित इत्यादी अस्मिता धारण करत असते. लिंगभाव इतर अस्मितांशी संवाद साधत त्यांना प्रभावित करतो आणि स्वतःही सामाजिक, आर्थिक तसेच जात, वर्ग, वंश, वैवाहिक स्थान इत्यादी घटकांनी प्रभावित होत असतो. समाजात सर्वच स्त्रिया सर्वच पुरुषांपेक्षा दुय्यम असत नाहीत. उदाहरणार्थ, एक श्रीमंत स्त्री तिच्या उच्च वर्गांमुळे तिच्या घरात काम करणाऱ्या पुरुषावर प्रभुत्व गाजवू शकते. या उदाहरणामध्ये स्त्रीच्या लिंगभावापेक्षा तिचा वर्ग अधिक महत्त्वाचा ठरतो. तर दुसऱ्या उदाहरणात कनिष्ठ जातीय, कनिष्ठवर्गीय स्त्रीचे उच्च जातीय, उच्चवर्गीय पुरुषाकडून दुहेरी शोषण होऊ शकते. उदाहरणार्थ, भारतातील काही समुदायांमध्ये कनिष्ठ जातीतील नवरीला लग्नानंतरची पहिली रात्र तेथील उच्चजातीय जमीनदारासोबत व्यतीत करावी लागते.

वेगवेगळ्या धर्मांसाठी वेगवेगळे वैयक्तिक कायदे असणे देखील लिंगभावसंबंधांना प्रभावित करीत असते. उदाहरणार्थ, मुस्लिम वैयक्तिक कायदा पुरुषांना बहुपत्नीविवाहाचा तसेच एकतर्फी घटस्फोटाचा अधिकार बहाल करतो. ख्रिश्चन कायदानुसार पुरुषांचे अनैतिक विवाहबाह्य संबंध असणे घटस्फोटाचे कारण ठरू शकत नाही व हिंदू कायदानुसार आंतरधर्मीय जोडप्याला मूल दत्तक घेण्याचा अधिकार नसतो, वगैरे. तसेच सर्व धार्मिक कायदे, संपत्ती व वारस याबाबतीत पुरुषांना अधिक झुकते माप देतात.

शासकवर्ग लैंगिक छळाचा आणि विशेषतः बलात्काराचा वापर शोषित वर्गांना अंकित ठेवण्याचे महत्त्वाचे साधन म्हणून करीत असतो. बंडखोर गरीब शेतकऱ्यांना आणि कामगारांना 'धडा' शिकवण्यासाठी जमीनदार व पोलीस बेदम मारहाण करतात. त्यांच्या घरादारांची राखरांगोळी करतात. पण एवढ्याने समाधान न झाल्याने ते गरीब शेतकऱ्यांच्या आणि कामगारांच्या स्त्रियांवर बलात्कार करतात. असे का? साधारणतः अशी कृत्ये म्हणजे पुरुषांच्या दबलेल्या लैंगिक इच्छांचा स्फोट असे मानले जाते. परंतु ते खरे नाही हे उघड आहे. खरे तर अशा घटना ना लैंगिक इच्छांच्या प्रभावातून घडतात ना स्त्रियांना लक्ष्य करण्याच्या उद्देशाने. त्यामागचा खरा हेतू शोषित वर्गातील पुरुषांना अपमानित करणे हा असतो. आपली सत्ता आणि प्रभुत्व प्रस्थापित करण्याची ती पद्धत असते. कारण स्त्रियांकडे गरीब पुरुषांची एकमेव संपत्ती या स्वरूपात पाहिले जाते. म्हणून त्यांच्यावर बलात्कार करून पुरुषांना असा धडा शिकवला जातो की, त्यांचा दर्जा हा पूर्णपणे शक्तिहीन व कंगाल असा आहे. जमीनदार वर्ग व पोलीस शोषितवर्गाविरुद्धचे हत्यार

म्हणून गरीब स्त्रियांवरील लैंगिक अत्याचारांचा वापर करतात. संपत्तीहीन वर्गाने त्यांच्यापुढे डोके वर काढू नये किंवा ग्रामीण भागात अस्तित्वात असणारे अथवा नव्याने आकार घेत असलेले सत्ता-संबंध स्थिर करण्यासाठी हे हत्यार वापरले जाते. यात वर्गीय सत्ता आणि स्त्रियांचे शोषण यांचा खूपच गुंतागुंतीचा संबंध दिसतो. जो जमीनमालक असतो, तोच तेथील स्त्रियांचाही मालक असतो.^{३४}

- मारिया मीस

याचप्रमाणे वेगवेगळ्या वांशिक व जातीय समूहांमध्येही काही फरक असल्याचे दिसून येते. 'उच्च जाती'तील स्त्रियांवर कनिष्ठ जातीतील स्त्रियांच्या तुलनेत बाहेर येण्या-जाण्यावर, गतिशीलतेवर अधिक बंधने असतात. कारण त्यांना त्यांच्या जातीचे पावित्र्य व श्रेष्ठत्व टिकवून ठेवायचे असते. सामान्यतः 'उच्च' जातीमध्ये पितृसत्ताक नियंत्रण अधिक असते. कारण त्यांना त्यांच्या जातीच्या पावित्र्याची व संपत्तीवरील नियंत्रणाची काळजी असते. त्यामुळेच उच्चजातीय कुटुंबांमध्ये घरातील स्त्रियांच्या कपड्यालत्यावर व बाहेर येण्या-जाण्यावर बंधने लादली जातात व त्यांच्या लैंगिकतेवर नियंत्रण राखले जाते. परंतु कनिष्ठ जातीच्या संदर्भात जातीच्या पावित्र्याचा व संपत्तीवरील नियंत्रणाचा प्रश्नच नसल्याने त्यांच्यातील स्त्रियांवर अशा प्रकारची बंधने असत नाहीत.

वेगवेगळ्या वर्गातील स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या सामाजिक, आर्थिक व राजकीय दर्जामध्ये फरक असतो. बूर्ज्वा मध्यमवर्गाला किंवा सधन वर्गाला आर्थिक स्रोत, शिक्षण आणि माहिती यांची उपलब्धता असते व त्याद्वारे ते सामाजिक, आर्थिक आणि धार्मिक आणि संस्थांवर नियंत्रण ठेवतात. कामगार/कष्टकरी वर्गाच्या हाती मात्र अशाप्रकारचे नियंत्रण नसते. बूर्ज्वा मध्यमवर्गातील स्त्रिया आणि कष्टकरी वर्गातील स्त्रिया यांच्या जगण्यात, जबाबदारीत आणि त्यांना उपलब्ध होणाऱ्या सोयी-सुविधांमध्ये फरक असतो. कष्टकरी वर्गातील स्त्रिया आणि बूर्ज्वा मध्यमवर्गातील स्त्रियांमधील एक महत्त्वपूर्ण फरक एंगल्सनी सांगितला आहे. त्यांच्या विश्लेषणानुसार बूर्ज्वा (मालमत्तादार, पांढरपेशे) मध्यमवर्गातील अथवा सधन कुटुंबातील स्त्री काम करण्यासाठी घराबाहेर पाऊल टाकत नाही. ती पूर्णतः तिच्या कमावणाऱ्या पतीवर अवलंबून असते. त्या कुटुंबाची 'ती स्त्री' हीच संपत्ती बनलेली असते आणि त्या कुटुंबाच्या वारसाला जन्म देणे हेच तिचे काम असते. कष्टकरी वर्गातील स्त्रियांनी मात्र कामगारपेशा स्वीकारल्यामुळे काही प्रमाणात आर्थिक स्वातंत्र्य मिळवलेले आहे.

कष्टकरी वर्गातील स्त्रिया ना पडद्याआड बंदिस्त होतात, ना पुरुषांपासून त्यांना वेगळे ठेवले जाते. कारण रोजगारासाठी त्यांना घराबाहेर पडावेच लागते. छोट्या

शेतकऱ्याची आर्थिक स्थिती सुधारल्यावर तो घरातील स्त्रियांवर बाहेर काम करण्यावर बंदी घालतो, असे आढळून आले आहे. स्त्रियांनी चार भिंतींमध्ये बंदिस्त राहणे, आर्थिकदृष्ट्या पतीवर अवलंबून असणे व पडद्याआड जगणे हे पितृसत्ताक समाजामध्ये उच्च दर्जाचे लक्षण समजले जाते.

लिंगभावावर आधारित श्रमविभाजन याचा काय अर्थ आहे, हे आम्हाला समजावून सांगू शकाल का ?

लिंगभावावर आधारित श्रमविभागणी याचा अर्थ स्त्रियांमध्ये व पुरुषांमध्ये नेमके कुणी काय केले पाहिजे, एखादे काम कुणाच्या दृष्टीने योग्य आहे याचे सामाजिक संकेतानुसार विभाजन करून स्त्रियांनी काय करावे व पुरुषांनी काय करावे हे ठरवणे. स्त्रियांना अथवा पुरुषांना, मुलांना अथवा मुलींना त्यांच्या लिंगभावात्मक भूमिकांनुसार वेगवेगळी कामे आणि जबाबदाऱ्या दिल्या जातात. तिथे त्यांच्या पसंतीला अथवा व्यक्तिगत योग्यतेला महत्त्व नसते. समाजातील सर्व प्रकारच्या कामकाजाचे तीन श्रेण्यांमध्ये विभाजन करता येईल. उत्पादक, पुनरुत्पादक आणि सामुदायिक कामे किंवा कामकाज. आता आपण त्यातील प्रत्येक कामकाजाचा प्रकार लिंगभावावर आधारित श्रमविभाजनाच्या संदर्भात तपासून पाहू या.

उत्पादन (Production) : याचा अर्थ व्यापार आणि उपभोग यासाठी वस्तूंचे आणि सेवांचे उत्पादन. कारखान्यांमध्ये, कचेऱ्यांमध्ये आणि शेतांमध्ये केली जाणारी सर्व कामे या प्रकारात येतात. तसेच या कामांनाच आर्थिक कामकाज म्हणून गणले जाते व देशाच्या सकल राष्ट्रीय उत्पन्नात (Gross National Product) सामावून घेतले जाते. खरे तर या उत्पादनकार्याशी स्त्री आणि पुरुष दोघेही जोडले गेलेले असतात. परंतु तरीही प्रत्यक्ष कामाचे वाटप हे लिंगभावावर आधारित असते. ज्या कामांमध्ये खास कौशल्याची गरज असते व रोजगार/वेतनही जास्त मिळते ती कामे पुरुष करतात. परंतु स्त्रियांचे उत्पादक कामकाज हे त्यांच्या घरगुती कामांचेच विस्तारित रूप असते. स्त्रिया कुटुंबामध्ये लहान मुलांना सांभाळतात. घरातील आजारी व्यक्तींची सेवा-शुश्रूषा करतात. त्यामुळेच घराबाहेरील कामांमध्येही त्या लहान मुलांना शिकवतात, नर्स किंवा हवाई सुंदरी बनतात. स्त्रियांच्या उत्पादक कामांना कमी महत्त्व आणि कमी मोबदला दिला जातो. याचे कारण पितृसत्ताक तत्त्वप्रणाली पुरुषाला कुटुंबाचा प्रमुख आणि कर्ता मानते. त्यामुळे काम देताना आधी पुरुषाचा विचार होतो आणि त्यानंतर स्त्रियांचा क्रमांक लागतो. पुरुषांच्या रोजगाराला प्राधान्य आणि महत्त्व दिले जाते.

पुनरुत्पादन (Reproduction) : हे दोन प्रकारचे असते-जैविक आणि

सामाजिक. जैविक पुनरुत्पादन याचा संदर्भ मुलांना जन्म देण्याशी असतो आणि हे काम केवळ स्त्रियाच करू शकतात. सामाजिक पुनरुत्पादनाचा संबंध मनुष्याच्या अस्तित्वासाठी आणि जगण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या पालनपोषणाच्या आणि सेवाशुश्रूषेच्या सर्व क्रियांशी असतो. त्यामुळे पुनरुत्पादक क्रिया म्हणजे अशा क्रिया ज्यामुळे मानवी श्रमाचे पुनरुत्पादन होते. मुलांचा सांभाळ करणे, स्वयंपाक, कपडे धुणे, साफसफाई, शुश्रूषा करणे आणि इतर घरगुती कामांचा समावेश या श्रेणीमध्ये होतो. मानवी जगण्यासाठी जरी या उपयुक्त असल्या; तरी यांची गणना ना काम म्हणून केली जाते, ना त्यांना आर्थिक क्रिया म्हटले जाते. त्यामुळे या सर्व क्रिया अदृश्य, मान्यताविरहित आणि विनामोबदला असतात.

समुदाय (Community) : सामुदायिक जीवनाचे संघटन करणे आणि काम चालू ठेवणे यांसाठी आवश्यक असलेल्या सर्व बाबींचा समावेश सामुदायिक कामांमध्ये होतो. शासन, सामाजिक आणि सांस्कृतिक सण-उत्सवांचे आयोजन आणि त्यातील सहभाग, सामाजिक सेवा आणि रस्ते, शाळा, आरोग्यसुविधा इत्यादी सर्व सुविधांचा समावेश सामुदायिक स्वरूपाच्या कामकाजामध्ये होतो. स्त्री आणि पुरुष दोघेही या कार्यामध्ये सहभागी असतात. पण पुन्हा प्रस्थापित नियमांनुसार त्यातही 'पुरुषांची कार्ये' आणि 'स्त्रियांची कार्ये' असे विभाजन झालेले असते.

त्यामुळे श्रमाचे लिंगभावाधारित विभाजन केवळ घरातील कामांमध्ये झालेले असते असे नाही, तर उत्पादक आणि सामुदायिक कार्यांमध्येही अशाच प्रकारचे विभाजन आढळते. लिंगभाव विषमता किंवा लिंगभाव असंतुलन कसे निर्माण केले जाते व त्याची कशाप्रकारे पुनर्स्थापना केली जाते, हे समजून घेण्यासाठी श्रमाचे लिंगभावाधारित विभाजन ही महत्त्वपूर्ण संकल्पना बनली आहे.

काळाच्या ओघात अशाप्रकारच्या विभाजनामुळे पुढे कौशल्याचेही लिंगभावाधारित विभाजन होते. लिंगभावानुसार ठरवलेली विशिष्ट ती कार्येच मुले-मुली किंवा स्त्री-पुरुष शिकतात आणि त्यात नैपुण्य मिळवण्याचा प्रयत्न करतात. अशाप्रकारे मुलगा-मुलगी आणि स्त्री-पुरुष यांच्यामध्ये वेगवेगळी गुणकौशल्ये व योग्यता यांचा विकास केला जातो व पुढे त्यांच्यावर नैसर्गिकतेचे शिकवामोर्तब केले जाते.

लिंगभावाधारित श्रमाच्या विभाजनामुळे विषमतेची आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वाची उतरंड निर्माण होते. कारण स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या कामांचे समान मूल्यमापन केले जात नाही व त्यांना दिला जाणारा मोबदलाही समान नसतो. आजही अनेक देशांमध्ये 'समान कामासाठी समान वेतन' या तत्त्वाचा अंगीकार केलेला दिसत नाही. घरकाम हे विनामोबदला/वेतनरहित असते; तसेच आर्थिक मंदीच्या कालखंडामध्ये पहिल्यांदा स्त्रीकामगारांना घराचा रस्ता दाखवला जातो.

उत्पादनप्रक्रियेमध्ये (विशेषतः घरगुती उत्पादनप्रक्रियेत) स्त्री-पुरुषांमध्ये विशिष्ट कामांचे वाटप झालेले असते. त्यामुळे आर्थिक संसाधनांवर आणि उत्पादन संसाधनांवर स्त्री-पुरुषांची मालकी आणि नियंत्रण प्रस्थापित होते. त्यामुळे लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाचे फळ म्हणून जमीन, तंत्रज्ञान, कर्जसुविधा, उत्पादन विक्रीचा पैसा इत्यादींवर पुरुषांचे नियंत्रण प्रस्थापित होते. साधारणतः स्त्रिया पोट भरण्यासाठी घरगुती कामे करत असतात तर पुरुष हे रोकड मोबदला मिळणारी कामे करतात.

लिंगभाव आणि लिंगभावसंबंधाप्रमाणे लिंगभावाधारित श्रमविभाजनदेखील सर्वत्र सारखे नसते. स्थल, काल व संस्कृतीपरत्वे यात भिन्नता आढळते. लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाला आव्हान देणे, याचा अर्थ समाजात 'स्त्री' आणि 'पुरुष' असण्याच्या प्रमाणांना आव्हान देणेच ठरते.

स्त्रियांच्या उत्पादक तसेच पुनरुत्पादक कामांना विशेष आर्थिक किंमत दिली जात नाही. १९९५ मधील संयुक्त राष्ट्र विकास परिषदेच्या मानव विकास अहवालानुसार स्त्रियांच्या अदृश्य आणि विनामोबदला/विनावेतन कामांची किंमत ११ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर एवढी होती.

नवऱ्याच्या मुठीत 'उत्पादक वस्तूंची राणी' असते, म्हणजेच त्याच्या खिशात पैसा असतो. स्त्रीला मात्र तिच्या कामांचाही मोबदला दिला जात नाही. एखाद्या गुलामाची सोय करावी तशी नवऱ्याने फक्त बायकोच्या खाण्याची आणि राहाण्याची सोय करावी अशी अपेक्षा असते. गृहिणीच्या कामाचे तास, तिच्या कामाचे स्वरूप किंवा सुट्ट्या वा रिकामा वेळ हे कोणत्याही करारान्वये निश्चित केलेले नसते. विवाहाच्या कराराची तुलना रोजगार कराराशी केली जाऊ शकत नाही. त्यांना संपाचा अधिकार नसतो, गृहिणींची कोणती संघटना नसते. उलट त्या सर्व एकेकट्या आणि विखुरलेल्या असतात. 'गृहिणी' च्या कामासाठी त्यांना कुठलीही सामाजिक सुरक्षा नसते तसेच नवऱ्याच्या हुकुमशाहीपासून आणि हिंसेपासून कायदाही त्यांना संरक्षण प्रदान करीत नाही. घरामध्ये मानवी अधिकाराचे पालन होते आहे किंवा नाही याकडे कोणीच लक्ष देत नाही. त्यामुळे ते सर्व खाजगी मुद्दे असतात. शारीरिक सुरक्षेची हमी नसतानादेखील हा सार्वजनिक चिंतेचा विषय बनत नाही.

पत्नीने सतत सेवा करावी, व सगळ्यात महत्त्वाचे म्हणजे तिने पतीच्या सर्व आज्ञा ऐकणे अपेक्षित असते व तो याची मागणी

कोर्टातही करू शकतो. थोडक्यात गृहिणी ही सतत—रात्रंदिवस, आजन्म—नवऱ्याच्या सेवेत असणारी, विनावेतन काम करणारी कामगार असते. तिची लैंगिकता, प्रजननक्षमता, मानसिकता व भावना—म्हणजेच तिचे संपूर्ण व्यक्तित्व त्याच्या मालकीचे असते. ती एकाचवेळी अशी गुलाम व असते, जिला नवरा व मुलांना हव्या असणाऱ्या सर्व गोष्टी—अगदी इच्छा नसताना प्रेम दाखवण्यापर्यंत—करण्याची सक्ती असते. येथे प्रेमापोटी ती काम करते व प्रेमच तिचे काम बनते. परिस्थिती ही नेहमीच असह्य नसली तरी ती कधी तशी बनेल हे सांगणे अशक्य असते.^{२२}

—क्लॉडिया व्हॉन बेरलॉफ

स्त्री ही कुठल्याही जातीची किंवा वर्गाची असली तरी ती समाजात 'शूद्र' मानल्या गेलेल्या वर्गाची किंवा 'शारीर कष्टाची' जी कामे असतात, तीच कामे करीत असते. प्रत्येक घरात स्त्रिया शूद्रासमान असतात तर पुरुष 'उच्चजातीय' किंवा 'ब्राह्मणासमान' असतात. बूर्ज्वा मध्यमवर्गीय किंवा उच्चजातीय घरांमध्येदेखील स्त्रिया सेवा पुरवण्याचे काम करतात. त्यामुळे शूद्रांप्रमाणे स्त्रियादेखील 'अशुद्ध', 'अपवित्र' असून कोणतेही उच्च दर्जाचे धार्मिक, शैक्षणिक किंवा आध्यात्मिक इत्यादी कामे करण्यास अपात्र समजल्या जातात. शारीरिक काम व त्याच्याशी संबंधित इतर कामे विशेष महत्त्वाची समजली जात नाहीत व अशा कामांना विशेष मोबदला दिला जात नाही. त्यामुळेच जेव्हा ही कामे स्त्रिया घरामध्ये करतात तेव्हा त्यांचे काहीच मूल्य नसते आणि त्या कामांचा 'काम' म्हणून काही उल्लेख केला जात नाही; तसेच हीच कामे जेव्हा स्त्रिया घराबाहेर करतात, तेव्हा तिथेही त्यांना तुलनेने कमीच मोबदला दिला जातो.

बऱ्याच वेळा स्त्रिया घराबाहेर जी कामे करतात, ती कामेही त्यांच्या घरातील कामांच्याच स्वरूपाची असतात. उदाहरणार्थ, मोठ्या प्रमाणात स्त्रिया लहान मुलांचा सांभाळ करतात किंवा शिक्षिकेचे किंवा नर्सचे किंवा हवाई सुंदरीचे काम करतात. सत्ता, अधिकार आणि नियंत्रण यांचा समावेश असलेली कामे पुरुषांची समजली जातात. स्त्रिया घरामध्ये पुरुषांच्या आज्ञेच्या गुलाम असतात आणि घराबाहेरही त्या याचप्रकारची कामे करतात. घरामध्ये सत्ता आणि नियंत्रण पुरुषांच्या हाती असते आणि सार्वजनिक जीवनामध्येही त्यांचे तेच स्थान कायम असते. पुरुषांना अधिक चांगले शिक्षण आणि प्रशिक्षण मिळते, तसेच त्यांच्यावर घरातील कामाचा ताण नसल्यामुळे त्यांच्या व्यावसायिक जीवनामध्ये स्त्रियांपेक्षा ते अधिक वेगाने प्रगती करतात.

स्त्रिया जे दाही काम करतील ते लाभदायक व ज्या हवेवर आपण जगतो त्या हवेप्रमाणे ते फुकट असले पाहिजे. हे फक्त मुलांना जन्म देणे व त्यांचा सांभाळ करणे यालाच लागू असते असे नाही, तर घरातील लहानसहान कामे व रोजगार मिळू शकणाऱ्या कामांनाही हेच तत्त्व लागू असते. त्याचप्रमाणे सहकाऱ्यांची अगत्याने देडभाल करणे, मैत्री करणे, हार मानणे किंवा माघार घेणे, इतरांच्या सेवेत लढेव हजर असणे, त्यांच्या जखमांवर मलमपट्टी करणे, लैंगिक उपभोगासाठी उपयुक्त असणे, विपुरलेल्या वस्तू जागेवर ठेवणे, घराच्या जबाबदारीची जाणीव ठेवणे व त्यागी असणे आणि माफक अपेक्षा बाळगणे, काटकसरी, भोळे असणे, महत्वाकांक्षा नसणे, इतरांसाठी त्याग करणे, सहनशीलतेने इतरांना शक्यतो सर्व मदत करणे, अदृश्य राहून सतत उपलब्ध असणे, कार्यप्रवणतेने सर्व संकटावर मात करून त्यातून मार्ग काढणे—अशाप्रकारे सैनिकाप्रमाणे सहनशीलता आणि शिस्त इत्यादी गुणांच्या संयोगाने स्त्रीची कार्यक्षमता विकसित होते.^{२३}

-क्लॉडिया व्हॉन वेरलॉफ

जेव्हा अफगाणिस्तानमध्ये तालिबानी नेतृत्वाने सत्तेची सूत्रे आपल्या हातात घेतली तेव्हा सर्वप्रथम त्यांनी आदेश जारी केला की पुरुषांनी मुस्लिम पध्दतीची टोपी घातलीच पाहिजे व दाढी वाढवली पाहिजे. तर स्त्रियांनी संपूर्ण शरीर झाकेल असेच वस्त्र परिधान करावे व घराच्या आतच राहावे. स्त्रियांच्या घराबाहेर काम करण्यावर व सार्वजनिक स्नानगृहांचा वापर करण्यावर प्रतिबंध घातले गेले. नवीन राजकीय सत्तेने कशाप्रकारे नव्या प्रकारची लिंगभावाधारित सत्तेचा संबंध जोडला व ज्याप्रकारे लिंगभावाधारित श्रमविभागणीचे पुनर्दृढीकरण केले, ही विचार करण्यास भाग पाडणारी बाब आहे. त्यामुळे लिंगभावाधारित श्रमविभाजन स्वयंभू किंवा नैसर्गिक नसून लिंगभावनिर्मित उत्पादन, उपभोग आणि वितरणव्यवस्था यांचाच तो एक भाग असतो, हे स्पष्ट होते.^{२४}

- वसंता कन्नबिरन

लिंगभावाधारित श्रमविभाजन हा खालील प्रकारच्या आकडेवारीमागचा मुख्य कारणीभूत घटक असतो:

संपूर्ण जगामध्ये १४% स्त्रिया उच्च व्यवस्थापकीय पदांवर काम करतात(संयुक्त

राष्ट्र परिषद विकास अहवाल, १९९५). अमेरिकेतील स्त्री-पुरुषांच्या वेतनाचे प्रमाण ३ : ५ असून गेल्या शंभर वर्षांमध्ये यात काहीच बदल झालेला नाही. जगातील सर्वाधिक गरीब आणि अशिक्षित लोकांमध्ये ७०% स्त्रिया आहेत.

मारिया मीस यांच्या मते लिंगभाव आधारित श्रमविभाजनाकडे केवळ एक कुटुंबांतर्गत समस्या म्हणून न बघता संपूर्ण समाजाच्या संरचनेतील समस्या म्हणून पाहिले पाहिजे. स्त्री-पुरुषातील श्रमविभागणीतील उतरंडीचे बदलते स्वरूप हे प्रस्थापित उत्पादनसंबंधांचा भाग असतात. म्हणजेच विशिष्ट काळातील व विशिष्ट समाजातील वर्गीय संबंध व राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील श्रमविभाजन याचाच ते अविभाज्य भाग असतात.^{२५}

स्त्रीवादी इतिहासकार जोन केली यांच्या मते लिंगभावाधारित श्रमविभाजन आणि लैंगिक व्यवस्था यांचे निर्धारण करणारे प्रमुख घटक मालमत्तासंबंध व स्त्रियांचे कामाशी असलेले नाते हे असतात. जितक्या अधिक प्रमाणात कौटुंबिक/घरगुती आणि सार्वजनिक क्षेत्रे वेगवेगळी केली जातात तेवढ्याच प्रमाणात कामाचे आणि संपत्तीचेही दोन संपूर्णतः वेगळे प्रकार निर्माण होतील. एक उत्पादन जीवन जगण्यासाठी व पोट भरण्यासाठी असते तर दुसरे उत्पादन त्या मोबदल्यात अन्य काही तरी मिळवण्यासाठी असते आणि या सर्वांचा परिणाम लिंगभावाधारित श्रमविभाजनावर होत असतो.

पण बहुतेक लोक या लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाला 'नैसर्गिक' मानतात, कारण स्त्रिया मुलांना जन्म देतात, स्तनपान करतात. त्यामुळे पालनपोषणाच्या आणि सांभाळ करण्याच्या काळजी घेण्याच्या कामासाठी त्या अधिक सक्षम आहेत, नाही का?

तुमचे 'अधिक सक्षम' हा शब्दप्रयोग वापरणे मजेशीर (interesting) आहे. हे खरे आहे, की स्त्रियांकडे एक गर्भाशय आणि दोन स्तन ही संसाधने असतात. पण या व्यतिरिक्त स्त्रियांकडे असे काहीच अधिक नसते की ज्यामुळे त्या पालनपोषण, साफसफाई किंवा सांभाळ करण्याचे काम अधिक चांगल्या प्रकारे करू शकतात. त्यामुळे स्त्रियांनी सगळ्यांची सेवा करणे हे नैसर्गिक नाही. आणि आपण हे विसरता कामा नये की, जेव्हा स्वयंपाक, साफसफाई किंवा धुण्याभांड्याच्या कामांना जेव्हा पैसे दिले जातात, तेव्हा पुरुष ही कामे व्यवस्थित करतात. त्यामुळे एखादे काम पुनरुत्पादक मानण्या किंवा न मानण्यामागचे कारण जैविक किंवा नैसर्गिक असते असे नाही.

पण स्त्रीच्या शारीरिकतेवर आधारित लिंगभावसंबंध आणि लिंगभाव आधारित

श्रमविभाजन 'नैसर्गिक' असते, हेच खरे समजून लोक यावर विश्वास ठेवू इच्छितात. त्यामुळे शरीराच्या पुढे जाऊन विचार करणे या लोकांना अवघड बनते. प्रत्येक गोष्ट नैसर्गिक आहे, हे म्हणणे अतिशय सोयीचे असते. कारण त्यामुळे पितृसत्ताक विशेषाधिकारांना प्रश्न विचारण्याचा किंवा आव्हान देण्याचा प्रश्नच उरत नाही. आणि त्यामुळे (समान वाटपाच्या) सर्व जबाबदाऱ्यांतून हात झटकता येतात. लिंगभावावरील अनेक कार्यशाळांमध्ये आम्ही असे बघितले आहे की, लिंगभाव हे सामाजिक रचित असते आणि लिंगभावसंबंध आणि लिंगभावाधारित श्रमविभाजन हे नैसर्गिक नसतात, या वक्तव्यावर पुरुष असहमत होऊन भांडण्याच्या स्वरात बोलू लागतात. स्त्रीवादापुढील आणि राजकीय स्त्रीचळवळीपुढील मुख्य आव्हान शारीरिकतेवर आधारित विषमता नष्ट करणे हेच आहे. आज अनेक समाजांमध्ये स्त्री-पुरुष दोघेही एकमेकांची कामे उत्कृष्टपणे करताना दिसतात. त्यामुळे शारीरिक विविधतेवर आधारित तथाकथित 'नैसर्गिक' विषमता अनैसर्गिक आहे असे म्हणणे सोपे नसले, तरी श य झाले आहे.

यातील काही प्रकारचे श्रमविभाजन हे आपल्या सामाजिक परिस्थितीचा परिणाम असू शकेल काय? कारण स्त्रिया साधारणतः घराच्या चार भिंतींमध्ये बंदिस्त असतात, तर पुरुष घराबाहेरील व्यवहार सांभाळतात.

हा अतिशय महत्त्वाचा पण गुंतागुंतीचा असा प्रश्न आहे कारण याचे सरळसोट उत्तर देणे अवघड आहे. सर्वप्रथम आपल्याला खाजगी क्षेत्र आणि सार्वजनिक क्षेत्र यांमधील द्वंद्व समजून घ्यायला हवे. स्त्रियांकडून अशी अपेक्षा केली जाते, की त्यांनी खाजगी/वैयक्तिक क्षेत्रामध्येच राहिले पाहिजे आणि पुरुषांनी सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये. पण त्याच वेळी पुरुष वैयक्तिक/खाजगी क्षेत्रावरही नियंत्रण ठेवत असतात. औद्योगिक क्रांतीपूर्वी या दोन क्षेत्रांमधील भेद एवढे स्पष्ट नव्हते. कारण बहुतांश उत्पादने घरामध्येच तयार होत असत आणि घरातील सर्व सदस्य त्यात सहभागी होत असत. त्यामुळे प्रत्येक जण एका अर्थाने 'कमावती' व्यक्ती होता. घर हे उत्पादन आणि पुनरुत्पादन या दोहोंचे ठिकाण होते. त्यामुळे स्त्री-पुरुषांमध्ये सहकार्य होते व ते एकमेकांना पूरक होते. स्त्रियांचे कौशल्य, ज्ञान आणि नवीन पिढीला जन्म देण्याच्या क्षमता यांना खूप महत्त्व असे. कारण जगण्यासाठी या सर्व गोष्टी अत्यावश्यक होत्या. त्यामुळे ही जुनी व्यवस्था ही अनेक रूपात (Gynocentric) स्त्री-केंद्री होती. घरगुती अर्थव्यवस्थेत स्त्रिया बजावत असलेल्या महत्त्वपूर्ण भूमिकेमुळे वसाहतकालीन अमेरिकेत 'हजबंड वुमन' (घरातील कामकाजावर देखरेख आणि घराचे नियंत्रण व व्यवस्थापन करणारी स्त्री) हा शब्द सर्रास वापरला जात असे. बाजारपेठकेंद्री

अर्थव्यवस्थेच्या व औद्योगिकीकरणाच्या आगमनाने खाजगी/वैयक्तिक क्षेत्र व सार्वजनिक क्षेत्र तसेच निसर्ग व मनुष्य यामधील एकोपा (Harmony) मोठ्या नाट्यमय पद्धतीने नष्ट केला. उत्पादनामागचा 'उदरनिर्वाह' हा एकमेव अर्थ मागे पडून त्याची जागा बाजारपेठ आणि फायदा या घटकांनी घेतली. उत्पादन हळूहळू घराबाहेर कारखाने, व्यावसायिक शेती इत्यादी ठिकाणी होऊ लागले आणि निसर्गाऐवजी बाजारपेठ सर्वसामान्य लोकांचे आयुष्य नियंत्रित करू लागली.

'आर्थिक पुरुष' घराच्या बाहेर पडला आणि 'गृहिणी' घरातच राहिल्या. बाहेरच्या जगात वावरण्यासाठी ज्ञान आणि कौशल्ये प्राप्तीसाठी पुरुष शाळांत आणि विद्यापीठांमध्ये जाऊ लागले तर स्त्री 'घरगुती' कामे शिकण्यासाठी घरातच राहू लागली.

जुन्या व्यवस्थेमध्ये स्त्रियांना केवळ त्यांच्या उत्पादक गुणकौशल्यामुळेच महत्त्व होते असे नाही. त्यांना आरोग्याला उपयुक्त असे औषधी वनस्पतींचे ज्ञान होते, तापाने आजारी असलेल्या मुलाला कुठल्या गाण्याने बरे वाटेल, तसेच गरोदरपणात कोणकोणती सावधगिरी बाळगली पाहिजे या गोष्टींचे ज्ञान स्त्रियांना होते. त्याचप्रमाणे एखादी स्त्री खूपच कुशल असेल तर ती आया, सुईण किंवा 'जाणकार स्त्री' मानली जात असे व तिची ख्याती घरोघरी व गावोगावी पोचत असे. मुलांचे पालनपोषण करणे, त्यांच्या सामान्य आजारांवर उपचार करणे किंवा आजारी व्यक्तींची सेवा करण्याचे गुण सर्व स्त्रिया त्यांच्या आईकडून किंवा आजीकडून शिकत असत.^{२६}

- बार्बरा एन्हेनरिच आणि दीएद्र इंग्लिश

बाजारीकरणामुळे आणि औद्योगिकीकरणामुळे युरोपमध्ये जे काही घडले तेच दक्षिण आशियामध्येही झाले. उत्पादनाच्या सोबत शिक्षणही घराबाहेर गेले. यापूर्वी बहुतेक लोक ज्ञान आणि उत्पादन कौशल्ये घरामध्ये शिकत असत आणि मुलगे व मुली जीवनावश्यक ज्ञान आणि उत्पादन कौशल्ये घरातच प्राप्त करीत असत.

आजही दक्षिण आशियातील आदिवासींमध्ये आणि शेतकऱ्यांमध्ये उत्पादन हे मोठ्या प्रमाणात घरामध्येच होताना दिसते. त्यांची अर्थव्यवस्थाही मुख्यतः उदरनिर्वाहाभिमुख असून अतिरिक्त उत्पादित वस्तूंच्या स्थानिक बाजारातील विनिमयातून घरामध्ये उत्पादित न होणाऱ्या वस्तू घेतल्या जातात. घरगुती कामांमध्ये स्त्री आणि पुरुष समान काम करतात व इथे सार्वजनिक क्षेत्र आणि खाजगी क्षेत्र यांमधील भेदभाव अत्यल्प असताना दिसतो. इतर समुदायांच्या तुलनेत स्त्री-पुरुष

विषमताही फार कमी आहे. हळूहळू हे समुदायसुद्धा बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेत सामावले जाऊन ते पूर्वापेक्षा अधिक पितृसत्ताक बनत आहेत.

उत्पादन पद्धतीमध्ये झालेल्या बदलामुळे घराकडे आर्थिक उत्पादनकेंद्र म्हणून पाहणे बंद झाले आहे व घर म्हणजे आर्थिक उत्पादनाच्या धकाधकीच्या आणि भावनाशून्य जगापासून अलिप्त असलेले 'मनाला शांती देणारे विसाव्याचे ठिकाण' समजले जाऊ लागले. उत्पादन मात्र घराबाहेर गेले. घरगुती व्यवस्थापनाचे सार्वजनिक अंग नष्ट झाले, सार्वजनिक जीवनाशी त्याचे काही देणेघेणे राहिले नाही. ते पूर्णतः खाजगी सेवेचा भाग बनले आणि एंगल्सने म्हटल्याप्रमाणे सार्वजनिक उत्पादनप्रक्रियेतून हट्टपार केलेली स्त्री घरातील नोकरांची प्रमुख बनली.^{२७}

- एलिसन एम. यॅंगर

'सार्वजनिक' आणि 'खाजगी' अशा विभाजनाने पुरुषांना नवक्षितिजे आणि संधी निर्माण केल्या परंतु स्त्रियांचे स्थान आणि कार्य दोन्ही सीमित करण्यात आले. एका प्रकारे हा स्त्रीकेंद्रीय (Gynocentric) समाजाचा अंत होता. 'सार्वजनिक' आणि 'खाजगी' या विभाजनाचा दुसरा परिणाम म्हणजे त्यामुळे स्त्रिया अधिकच बाजूला पडून एकट्या झाल्या.

कपडा तयार करणे, कपडे विणणे व खाद्यान्नावर प्रक्रिया करणे अशाप्रकारची स्त्रियांची उत्पादनातील पारंपरिक कौशल्ये कारखानदारी व्यवस्थेचा भाग बनली. कामगारवर्गातील स्त्रिया जरी नवीन औद्योगिक व्यवस्थेत त्यांचे पारंपरिक काम करत असल्या, तरी उत्पादनप्रक्रियेवर त्यांचे तिळमात्रही नियंत्रण नसते. काही काळामध्ये त्यांना जुन्या कौशल्यांचा विसर पडेल व काळाच्या ओघात स्वास्थ्यलाभ देणाऱ्या स्त्रियांच्या कार्याचे वस्तुकरण होऊन त्या बाजारपेठेत दाखल होतील. घरात बनवल्या जाणाऱ्या जडीबुटीयुक्त शक्तिवर्धक औषधांची जागा बहुराष्ट्रीय औषधनिर्मिती कंपन्यांमध्ये तयार होणाऱ्या रासायनिक औषधोत्पादनांनी घेतली आहे. सुईर्णीची जागा शल्यविशारदांनी घेतलेली आहे.^{२८}

- बार्बरा एन्हेनरिक आणि दीएड्र इंग्लिश

'व्यक्तिगत/खाजगी' आणि 'सार्वजनिक' या विभाजनाने स्त्री-पुरुषांमधील

विषमता अधिक तीव्र केली आहे का ?

हो, केली आहे. या दोन्ही क्षेत्रांना पूर्ण वेगळे केल्यामुळे त्यांच्यामध्ये उतरंड निर्माण झाली आहे. खाजगी किंवा घरगुती क्षेत्राचे आर्थिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक महत्त्व नष्ट झाले आहे व ते अगदी कमीत कमी महत्त्व असणारे क्षेत्र बनले आहे. जे काम बाजाराचा हिस्सा असत नाही, त्याला काम समजले जात नाही व बाजारपेठीय व्यवस्थेत जे काम करत नाहीत, त्यांना काहीच आर्थिक मूल्य नसते. कारण स्त्रिया आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वहीन असलेल्या घरामध्ये राहत असल्याने त्यांनी स्वतःचे मध्यवर्ती स्थान आणि मूल्य गमावले आहे. पुरुषांचे काम अधिक महत्त्वपूर्ण बनले आहे व स्त्री-पुरुषांमधील अंतर वाढत असून पितृसत्ता अधिक शक्तिशाली बनली आहे. त्यामुळे स्त्रीकेंद्री असणारे घर आणि पुरुषकेंद्री असलेले सार्वजनिक क्षेत्र हे दोन्ही पुरुषकेंद्री आणि पुरुषशासित बनलेली आहेत.

अनेक स्त्रीवादी अभ्यासकांनी स्त्रीपुरुष संज्ञांचे बारकाईने विश्लेषण करून असे दाखवून दिले की स्त्रीपुरुषविषयक संज्ञांमध्येदेखील संपूर्ण विभेदन दिसते व एक प्रकारची उतरंडही दिसते. खालील त त्यात अशा काही संज्ञांची उदाहरणे दिली आहेत.

Gyne/ गाईनी	ग्रीक भाषेत 'स्त्री'
Andros / अँड्रोस	ग्रीक भाषेत 'पुरुष'
Gynecology / गायनॅकॉलॉजी-	स्त्रीरोग व स्त्रीमनोविश्लेषण शास्त्र
Gynocentric / गायनोसेंट्रिक	स्त्रीकेंद्रित
Androcentric / अँड्रोसेंट्रिक	पुरुषकेंद्री
Gynarchy / गायनार्की	स्त्रीसत्ता
Gynocracy / गायनोक्रसी	स्त्रियांचे शासन
Androcracy / अँड्रोक्रसी	पुरुषांचे शासन
Gynolatory / गायनोलॅटरी	स्त्रियांची पूजा
Gynocide / गायनोसाईड	स्त्रीहत्या
Gynophobia / गायनोफोबिया-	स्त्रियांविषयी भीती किंवा द्वेष/ मत्सर
Androgyny / अँड्रोजिनी-	एकाच व्यक्तीमध्ये स्त्री व पुरुष दोघांचेही गुण असणे

सार्वजनिक तसेच खाजगी क्षेत्रांना लागू असणाऱ्या पायाभूत मूल्यांमध्येसुद्धा मोठ्या प्रमाणात भेद निर्माण करण्यात आला आहे. खरे तर एखादा असेही म्हणू शकतो की ही दोन क्षेत्रे परस्परविरोधीच आहेत. खाजगी/वैयक्तिक क्षेत्रामध्ये प्रेम, काळजी, निःस्वार्थीपणा समजून घेणे इत्यादी गुण प्रशंसनीय असतात तर सार्वजनिक क्षेत्रामध्ये तीव्र स्पर्धा, महत्त्वाकांक्षा, आक्रमकता आणि व्यक्तिवाद हे गुण महत्त्वाचे मानले गेले आहेत. स्त्रियांकडून अशी अपेक्षा केली जाते, की निर्दयी व क्रूर अशा

बाजारपेठीय अर्थव्यवस्थेपासून घर अलिप्त ठेवून स्त्रियांनी पुरुषांना घरामध्ये शांततापूर्ण स्वर्गाची अनुभूती द्यावी.

धर्माधिष्ठित नैतिकता व मूल्ये यांना अर्थव्यवस्थेत, विज्ञानात किंवा तंत्रज्ञानामध्ये कोणतेच स्थान राहिलेले नाही. बार्बरा एन्हेनरिक व दीएद्र इंग्लिश यांनी या विभाजनाचे अतिशय समर्पक वर्णन केलेले आहे. त्यांच्या मते “या नवीन व्यवस्थेकडे केवळ तटस्थपणाने केलेली कप्पेबंद विभागणी या स्वरूपात बघता येणार नाही. दोन्ही क्षेत्रांची पायाभूत मूल्येच परस्परविरोधी असून त्यांना विभाजित करणारी सीमारेषा नैतिकतेशी संबंधित आहे. बाजारपेठीय व्यवस्था तिच्या मूलभूत प्रकल्पात शतकानुशतकांच्या धार्मिक नैतिकतेला विरोध करते, जिने (किमान सिद्धांताच्या पातळीवर का होईना) परोपकाराला व निस्वार्थीपणाला श्रेष्ठ मानून स्वार्थीपणाचा आणि लोभीपणाचा द्वेष केला आहे.” जुन्या व्यवस्थेमध्ये व्यापार करणे अनादराचे समजले जात असे व व्याजाने पैसे देणे म्हणजे तुच्छ सावकारी म्हणून अपमानास्पद समजले जात असे, परंतु नवीन व्यवस्थेची मूल्ये अंगीकारलेली बाजारपेठ निर्विकारपणे या नैतिकतेच्या मुद्द्यांना पायदळी तुडवते. इतरांना गरीबीच्या दरीत ढकलण्याची किंमत चुकवूनच लाभ प्राप्त होत असतो. येथे मानवी प्रेम, सौहार्द, उदारमनस्कता व प्रामाणिकपणा यांना काहीच स्थान नसते.

आत्तापर्यंत तुम्ही जे सांगत आहात त्यावरून असे दिसते की सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रातील दरी जेवढी अधिक असेल तेवढा स्त्रियांचा दर्जा दुय्यम असतो. हे खरे आहे का ?

अनेक स्त्रीवादी इतिहासकारांच्या (आणि एंगल्सच्या) मते हे खरे आहे. ज्याठिकाणी उत्पादन घरांमध्ये होते त्याठिकाणी स्त्रियांचा दर्जा अधिक समान असतो व जिथे सार्वजनिक आणि खाजगी हा भेद अधिक ठळक असतो तिथे स्त्रियांचे स्थान दुय्यम असते. सार्वजनिक आणि खाजगी हे विभाजन खरे तर उत्पादनाच्या आणि अर्थव्यवस्थेच्या दोन भिन्न प्रकारांवर आधारित असते. या दोन भिन्न प्रकारांमध्ये स्त्रिया अतिशय वेगवेगळ्या भूमिका साकारत असतात. त्या त्याठिकाणी प्रत्यक्षात कामाशी आणि संपत्तीशी असलेल्या संबंधांवरून स्त्रियांचे समाजातील स्थान ठरत असते. समाजवादी स्त्रीवाद्यांच्या मते इतिहासात स्त्रीच्या दुय्यम असण्याची कारणे अर्थव्यवस्थेत दिसतात. कारण सर्व समाजात एक गट या नात्याने स्त्रियांचे उत्पादनाशी आणि अर्थव्यवस्थेशी वेगवेगळे संबंध राहिलेले आहेत. आजच्या काळात स्त्रिया पैसे कमावत नाहीत त्यामुळे त्यांना दुय्यम समजले जाते, आणि त्या स्वतःदेखील स्वतःला दुय्यम समजू लागतात.

जोन केली यांच्या मते ‘सार्वजनिक’ आणि ‘खाजगी’ हे संस्कृतीपरत्वे भिन्न असले किंवा त्यांना अलग करणारी विभाजनरेषा जरी वेगळी असली, तरी जर सर्व समाजांना एका समान पातळीवर तोलले व त्यामध्ये एका बाजूला असे समाज ठेवले ज्यात सार्वजनिक आणि खाजगी क्षेत्रात विशेष फरक केला जात नाही व दुसऱ्या पारड्यात असे समाज ठेवले की ज्यात ‘सार्वजनिक’ आणि ‘खाजगी’ असा मोठ्या प्रमाणात भेद केला जातो, तर त्यातून हेच दिसून येईल की ज्या समाजात ‘सार्वजनिक’/‘खाजगी’ असा भेद नाही तिथे स्त्रियांचा दर्जा समान किंवा अधिक श्रेष्ठ असलेला दिसतो. हे चित्र एंगल्सच्या विचारांशी अतिशय मिळतेजुळते आहे. कारण अशा परिस्थितीमध्ये उदरनिर्वाहाची साधने (Means of Subsistence) आणि उत्पादन हे सामान्यतः सारखेच असते आणि खाजगी व सार्वजनिक या दोन्ही क्षेत्रांचे केंद्रस्थान सामुदायिक घरगुतीक्षेत्र हेच असते. ज्या समाजामध्ये विक्रीच्या वस्तूंचे उत्पादन कमी असते व जेथे खाजगी संपत्तीचा आणि विषम वर्गव्यवस्थेचा विकास झालेला नसतो तेथे लिंगाधारित विषमता अत्यल्प असते. पण ज्यावेळी हळूहळू घरगुती गरजांपेक्षा उत्पादन अधिक होऊ लागते व खाजगी संपत्ती अस्तित्वात येऊ लागते व घराचा प्रमुख पुरुष असलेले घरगुती क्षेत्र खाजगी क्षेत्र बनते, त्यावेळी स्त्रिया जरी उत्पादन व्यवस्थेत सक्रियपणे काम करत असल्या तरी उत्पादन, खाजगी संपत्ती आणि त्यांच्या स्वतःवरील त्यांचे हक्क आणि नियंत्रण नष्ट होते. स्त्रियांचे कार्यक्षेत्र बनलेले कुटुंब राज्यशासित, सामाजिक आणि सार्वजनिक व्यवस्था यांपुढे गौण ठरते. या राज्यशासनावर मुख्यतः पुरुषांचेच नियंत्रण असते. सर्व सुसंस्कृत, सभ्य व नागरी म्हणवणाऱ्या समाजांमध्ये हेच चित्र कायम झालेले दिसते.^{२९}

सार्वजनिक आणि खाजगी या विभाजनामुळे कुटुंबामध्ये जे काही घडत असते, त्याच्यावर पडदा टाकण्यास मदत होते का आणि त्यामुळे कुटुंबातील विषमतेला आणि संघर्षांना आव्हान देणे कठीण बनते का ?

निश्चितच. खरे तर अनेक राजकीय विचारवंतांचे (आणि त्यांच्या अनुयायांचे) असे म्हणणे आहे की ‘खाजगी’ क्षेत्रामध्ये सरकारला कसलेही अधिकार असू नयेत. घरातील आणि कुटुंबातील व्यक्तींमधील संबंध हे सरकारी कायद्याच्या नियंत्रणाच्याबाहेर असले पाहिजेत. घराच्या चार भिंतींच्या आत जे काही घडते, ती व्यक्तींची खाजगी बाब समजून त्यात कुठल्याही प्रकारच्या बाह्य हस्तक्षेपास प्रोत्साहन देऊ नये. अशा प्रकारे कुटुंबातील तीव्र विषमतेला आणि स्त्रियांवर होणाऱ्या हिंसक हल्ल्यांना मिळणाऱ्या परवानगीमुळे ते सतत चालू राहतात. अगदी अलीकडील

काही काळापर्यंत बायकोला केली जाणारी मारझोड, विवाहांतर्गत होणारे बलात्कार, वडील किंवा इतर नातेवाईकांकडून मुलींवर केले जाणारे बलात्कार, मुलींची व स्त्रियांची होणारी शारीरिक आणि मानसिक कुचंबणा व मुलींवर होणारा इतर अन्याय कोणाच्याच दृष्टीस पडत नसत. या गोष्टींवर ना चर्चा होत असे, ना त्यांना आवाहन दिले जाई.

सार्वजनिक आणि खाजगी या विभाजनामुळे घराबाहेर नोकरी, व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रियांनाही अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. नोकरीच्या ठिकाणी स्त्रियांकडून अपेक्षा केली जाते की त्यांनी स्वतंत्र असले पाहिजे, कामाच्या गरजेनुसार त्यांनी हव्या त्या ठिकाणी जा-ये करण्याची तयारी ठेवली पाहिजे व नोकरीसाठी उपयुक्त सर्व गुण अंगी बाणवून त्यांनी जास्त वेळ काम केले पाहिजे. याउलट कुटुंबाच्या स्त्रियांकडून अशा अपेक्षा असतात की त्यांनी नेहमी दुय्यम राहून सेवा करावी व सगळ्यांना सहकार्य करत राहावे. अनेक कामगार स्त्रियांनी या परस्परविरोधी अपेक्षा आणि त्यांत त्यांची होणारी शारीरिक आणि मानसिक ओढाताण याविषयी मते व्यक्त केलेली आहेत. एकाचवेळी एका आदर्श पत्नीची आणि एका कार्यक्षम अधिकाऱ्याची भूमिका बजावणे खरोखर अतिशय कठीण काम असते. पुरुषांकडून मात्र अशाप्रकारे एक उत्कृष्ट पती असण्याची आणि कार्यक्षम असण्याची अपेक्षा केली जात नाही आणि त्यामुळे घर आणि नोकरी दोन्हींना सांभाळण्यासाठी तारेवरची कसरत त्यांना करावी लागत नाही.

अशा प्रकारच्या 'सार्वजनिक' आणि 'खाजगी' क्षेत्राच्या विभाजनावर स्त्रीवाद्यांनी कडाडून टीका केली आहे व त्यांनी या विभाजनालाच आवाहन दिले आहे. कारण त्यांच्या मते या विभाजनामुळे पुरुषी प्रभुत्वाला प्रोत्साहन मिळते व त्यातून विषमतेला खतपाणी मिळत असते. या द्वंद्वाला हाणून पाडण्यासाठी स्त्रीवाद्यांनी 'जे खाजगी ते राजकीय' या घोषणेचा प्रचार केला आहे. यातून खाजगी क्षेत्रात स्त्रियांवर जे अन्याय अत्याचार होत असतात, ते सार्वजनिक क्षेत्राच्या दृष्टीस आणले गेले आहे.

बरस! यापुढे कौटुंबिक हिंसाचाराविषयी मीब पाळले जाणार नाही!

स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाविषयी जे वेगवेगळे शब्द वापरले जातात-

उदाहरणार्थ पिळवणूक, हीनत्व, शोषण यांच्यामध्ये काही फरक आहे का?

साधारणतः जरी हे सर्व शब्द एकाच अर्थाने किंवा पर्यायी शब्द म्हणून वापरले जात असले, तरी त्यांच्यामध्ये फरक आहे. पण सर्वप्रथम एक गोष्ट स्पष्ट केली

पाहिजे. ती अशी की लिंगभावात्मक शोषण आणि लिंगभावात्मक पिळवणूक व हीनत्व या संज्ञांतून हे स्पष्ट होते की येथे लिंगभावाच्या आधारावर पिळवणूक आणि दडपणूक केली जाते. मात्र हे स्पष्ट होत नाही की स्त्री की पुरुष यापैकी कोणत्या लिंगभावाचे शोषण व पिळवणूक होत आहे. त्यामुळे वस्तुनिष्ठपणे लिंगभावात्मक शोषण आणि लिंगभावात्मक पिळवणूक याचा अर्थ मुळात स्त्रियांचे शोषण, पिळवणूक असा नसला तरी व्यवहारात स्त्रियांचेच लिंगभावाधारित शोषण आणि पिळवणूक होत असल्याने त्याचा अर्थ स्त्रियांच्या संदर्भात घेतला जातो.

शोषण (Exploitation) : साधारणतः मा र्सावादी अर्थाने 'शोषण' हा शब्द वापरला जातो व याचा अर्थ आर्थिक शोषण किंवा वरकडीची लूट असा होतो. त्यामुळे स्त्रियांना अत्यल्प वेतनात किंवा विनामूल्य आर्थिक सेवा देण्यास भाग पाडले जाते. अशा प्रकारे शोषणात्मक संबंधातून शोषक हे आर्थिक किंवा भौतिक लाभ उठवत असतात.

पिळवणूक (Oppression) : पिळवणूक या शब्दाचा उपयोग साधारणतः स्त्रियांचा दुय्यम दर्जा किंवा पुरुषांचे त्यांच्यावरील प्रभुत्व या संदर्भात केला जातो. सामान्यतः या शब्दाचा संदर्भ अशा ऐतिहासिक आणि संरचनात्मक अधिकार-संस्थेशी असतो, जिच्यात एक समूह दुसऱ्या समूहाकडून लाभ मिळवत असतो. या शब्दातून सक्तीने लादलेले दुय्यमत्व सूचित होते व 'वर्गीय पिळवणूक' (Class Oppression) 'जातीय पिळवणूक' (Caste Oppression) व 'वांशिक पिळवणूक' (Race Oppression) अशा तऱ्हेची व्यक्तीची किंवा समूहाची परिस्थिती व्यक्त करण्यासाठी या शब्दाचा वापर केला जातो.

हीनत्व/कनिष्ठत्व : या शब्दाचा अर्थ एखाद्याला दुय्यम स्थान देणे किंवा एखाद्याला गौण स्थान देऊन त्याच्यावर दुसऱ्याचे अधिकार, नियंत्रण प्रस्थापित करणे. 'स्त्रियांचे कनिष्ठत्व' हे स्त्रियांचे दुय्यम स्थान, संसाधनांची अनुपलब्धता व निर्णयप्रक्रियेत स्थान नसणे इत्यादींशी संबंधित असते. त्याचप्रमाणे अनेक समाजातील स्त्रियांवरील 'पितृसत्ताक प्रभुत्व' या शब्दातून असे दुय्यमत्व अभिप्रेत असते.

सर्वच स्त्रीवादी 'पिळवणूक' (Oppression) हा शब्द योग्य मानत नाहीत. गेडा लर्नर यांच्या मते 'पिळवणूक' हा शब्द पितृत्वपूर्ण प्रभुत्वाचे (Paternalistic dominance) परिपूर्ण वर्णन करत नाही, कारण यामध्ये पिळवणुकीसोबत (परस्परसामंजस्याने लादलेली) कर्तव्येदेखील असतात, ज्यांना पिळवणुकीच्या स्वरूपात पाहिले जात नाही.

म्हणजेच 'पिळवणूक' ही संज्ञा स्त्री-पुरुषसंबंधांची चुकीची बाजू समोर आणतो. हे पूर्णतः निष्पक्ष नाही कारण हा शब्द अशा लोकांच्या

जाणिवेचे (consciousness) प्रतीक आहे, ज्यांच्याबाबत फार गैर गोष्टी घडलेल्या आहेत. हा शब्द असा सत्तासंघर्ष सूचित करता, की ज्यात एका गटाने दुसऱ्या गटावर विजय मिळवलेला असतो. आणि त्यामुळे पराजित समूहावर विजयी समूहाचे प्रभुत्व प्रस्थापित झालेले असते. त्यामुळे हा शब्द स्त्रियांच्या बाबतीत योग्य ठरत नाही. कारण लिंग आणि लिंगभाव व्यवस्थेचा स्वीकार करून त्यांनी स्वतःच स्वतःचे दुय्यमत्व (subordination) प्रस्थापित करण्यात साहाय्य केलेले असते. स्वतःच्या दुय्यमत्वाच्या/कनिष्ठत्वाच्या (subordinate) मूल्यांचा स्त्रियांनी अशा प्रकारे अंगीकार केलेला असतो, की स्वेच्छेने या मूल्यांचे संस्कार/हस्तांतरण त्या आपल्या मुलांवर करीत असतात. एका बाजूला नवऱ्याकडून आणि पित्याकडून स्त्रिया पीडित-शोषित असतात व त्याचवेळी दुसऱ्या बाजूला त्यांच्या हातात एवढी सत्ता एकवटलेली असते की त्या आधारे या स्त्रिया इतर स्त्रियांवर अधिकार गाजवतात. अशा प्रकारची गुंतागुंत 'पिळवणूक' (Oppression) या शब्दातून व्यक्त होत नसल्याने स्त्रियांचे एक समूह म्हणून वर्णन करण्यात हा शब्द अपुरा ठरतो.^{३०}

गेर्डा लर्नर यांना असे वाटते की “ ‘स्त्रियांचे दुय्यमत्व’ हा शब्द वापरण्यामागे अनेक फायदे आहेत. ‘दुय्यमत्व’ या शब्दातून प्रभुत्वशाली व्यक्ती दुष्ट आहे, तिचे हेतू कुटील आहेत, असा अर्थ लागत नाही. याउलट प्रभुत्वशाली आणि दुय्यम यांच्यात परस्पर संगनमत असल्याची शक्यता प्रतीत होते. या शब्दामध्ये हीही शक्यता समाविष्ट असते की दुय्यम व्यक्तीने स्वतः त्याला मिळणाऱ्या संरक्षणाच्या आणि विशेष सवलतीच्या नोबदल्यामध्ये आपले दुय्यमत्व स्वीकारलेले असते. स्त्रियांना येणाऱ्या ऐतिहासिक अनुभवांचा हा एक महत्वाचा पैलू असतो. या संबंधांसाठी मी ‘पितृत्वपूर्ण प्रभुत्व’ (Paternalistic dominance) हा शब्द वापरेन. दुय्यमत्वामध्ये (Subordination) पितृसत्ताक प्रभुत्वाव्यतिरिक्त अनेक संबंधांचा समावेश असतो. ही संज्ञा पिळवणूक (Oppression) या संज्ञेपेक्षाही योग्य आहे. कारण दुय्यमत्वाच्या (Subordination) कारणमीमांसेविषयी त्यात एकप्रकारची तटस्थता आहे. पाच हजार वर्षांपासूनच्या स्त्री-पुरुषांमधील लिंग आणि लिंगभावसंबंधांसाठी केवळ ‘पुरुषांची सत्ताप्राप्तीची भूक’ यासारख्या सामान्य कारणाला जबाबदार ठरवले जाऊ शकत नाही. म्हणून अशा संदर्भविहीन व मूल्यतटस्थ (Value free) शब्दाचा वापर करणे योग्य ठरेल, की ज्यामुळे वेगवेगळ्या स्थळ-काळातील स्त्री आणि पुरुष दोघांनी मिळून निर्माण केलेल्या अतिशय भिन्न

आणि गुंतागुंतीच्या लिंग आणि लिंगभावसंबंधांना व्यक्त करणे शक्य होईल.”^{३१}

स्त्रियांची स्थिती दर्शवण्यासाठी काही वेळेला ‘अभाव’ (Deprivation) या शब्दाचा वापर केला जातो. पण हा शब्द योग्य नाही कारण यातून सत्तासंबंधांचे अस्तित्व दिसून येत नाही. अभाव या शब्दाचा अर्थ हक्क, अधिकार व सुविधा यांची कमतरता असा होतो. या शब्दात अभावांवर/वंचिततेवर लक्ष केंद्रित केले जाते, प्रकाशझोत टाकला जातो. पण या अभावास/वंचिततेस कारणीभूत व्यक्तीचा विचार केला जात नाही. अभावाचे कारण एखादी व्यक्ती, व्यक्तीसमूह, संस्था, नैसर्गिक परिस्थिती, घोर संकट, आजारपण किंवा इतरही अनेक घटक असू शकतात.

स्त्रियांची अवस्था वेगवेगळ्या काळामध्ये व वेगवेगळ्या समाजामध्ये वेगवेगळी असल्याकारणाने परिस्थितीनुसार आपण आवश्यक ते वेगवेगळे शब्द वापरू शकतो.

लिंगभाव आणि विकास

एकूण विकासाच्या चर्चेमध्ये लिंगभाव इतका महत्त्वपूर्ण का बनला आहे?

मागील दहा-पंधरा वर्षांमध्ये लिंगभाव आणि विकास यावर खरोखरी खूप मोठ्या प्रमाणात चर्चा झालेली आहे. या विषयांवर डझनावारी परिषदा, प्रशिक्षण शिबिरे व कार्यशाळा झालेल्या आहेत. जेव्हा हे स्पष्ट झाले की संपूर्ण समुदायाच्या विकासासाठीचे नियोजित विकासाचे प्रयत्न स्त्रियांना लाभदायक ठरत नाहीत, उलट त्याचे विपरित परिणाम स्त्रियांवर होत आहेत, तेव्हा विकास आणि लिंगभाव किंवा विकास आणि स्त्रियांचे विषय एकत्र बघितले जाऊ लागले. १९६० च्या दशकाच्या शेवटी आणि १९७० दशकाच्या आरंभास (मुख्यतः) जगभरातील स्त्री संशोधकांनी हे दाखवून देण्यास सुरुवात केली, की विकासाच्या नियोजनामध्ये स्त्रियांकडे दुर्लक्ष केले जात आहे. पूर्वी याच प्रकारे विकास नियोजन प्रक्रियेत गरिबांना स्थान दिले जात नव्हते व या प्रक्रियेमध्ये त्यांचे सीमांतीकरण (marginalisation) केले जाते हे स्पष्ट झाले होते. नियोजनकर्त्यांचा असा समज होता, की या विकास कार्यक्रमांचा फायदा आपोआप सर्व समाजाला प्राप्त होईल. पण बहुतेक सर्व ठिकाणी त्यांचा हा समज खोटा ठरला. पन्नासच्या दशकात जेव्हा नवस्वतंत्र देशांनी नियोजित विकासांच्या प्रक्रियेस सुरुवात केली तेव्हा त्यांच्यासमोर पाश्चिमात्य देशांचा आदर्श होता. असे समजले गेले की औद्योगिकीकरण आणि आधुनिक शेतीतून विकास आणि वृद्धी होईल. संपूर्ण लक्ष उद्योजक, जमीनदार, मोठे शेतकरी व व्यावसायिक यांच्यावर केंद्रित केले गेले. विकसनशील देशातील सरकारे समाजातील अशा ‘सशक्त गटांवर’ सर्वस्व पणाला लावून बाजी खेळत होती. याचे कारण त्यांचा असा ग्रह होता, की विकास हा बहुसंख्य गरीब लोकांपर्यंत झिरपत जाईल व संपूर्ण समाजाचा विकास

होईल. स्त्रिया आणि अल्पउत्पन्न असणारे पूर्णतः दुर्लक्षित राहिले. तसेच घरातील आणि अर्थव्यवस्थेतील स्त्रियांच्या योगदानाला ना मान्यता मिळाली ना मूल्य.

संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९६०-७० या पहिल्या दशकात हे स्पष्ट झाले, की विकासाचे फायदे बहुसंख्येने असणाऱ्या गरीबांपर्यंत पोहोचत नाहीत. वाढती बेरोजगारी, खाद्यान्न टंचाई व गरीब-श्रीमंतांमधील वाढती दरी या गोष्टी त्याचाच पुरावा होत्या. सदर माहिती व खालून वाढत्या दबावाच्या परिणामस्वरूप १९७०-८० या दुसऱ्या विकास दशकादरम्यान विकासाच्या लक्ष्यप्राप्तीच्या मार्गाचे पुनर्परीक्षण केले गेले. भारत आणि बांगलादेश यांसारख्या देशांत ग्रामीण भागात काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थांनी स्त्रियांच्या आणि गरीबांच्या सहभागी नसण्याकडे लक्ष वेधले. हे सर्व ज्यावेळी घडत होते तेव्हा 'लोकसहभाग' (people's participation) 'तळागाळातील लोकांच्या विकासाचा दृष्टिकोन' (Bottoms-up approach) पुनर्वाटपातून वृद्धी (redistribution with growth) इत्यादी मुद्दे चर्चिते जात होते व 'दारिद्र्य निर्मूलन' कार्यक्रमाच्या सोबत 'किमान गरजा' दृष्टिकोन स्वीकारला गेला होता.

समाजातील गरीब लोकांच्या परिस्थितीवरून असे आढळले की विकास कार्यक्रमांमुळे कुटुंबाला फायदा होतो, याचा अर्थ या फायद्याचा लाभ घरातील स्त्रियांना अत्यल्प किंवा अंशतः मिळतोच असे नाही. स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून (म्हणजे स्त्री-हितास प्राधान्यक्रम देऊन, लिंगभावसंबंधात परिवर्तन करून समानता आणण्याच्या उद्देशाने केलेले अभ्यास) जगातील वेगवेगळ्या भागात अभ्यास केले गेले. या स्त्रीवादी अभ्यासकांनी माहितीच्या आणि पुराव्यांच्या आधारे दाखवून दिले की 'लिंगभावांध' (Gender Blind) विकास योजनांमध्ये स्त्रिया, स्त्रियांचा दृष्टिकोन, त्यांच्या गरजा आणि त्यांचे हित याकडे दुर्लक्ष केले जाते. या दुर्लक्षाचा अर्थ असा होतो की प्रस्थापित स्त्री-पुरुष विषमतेविषयी काहीच न बोलणे आणि दुसरे स्त्रिया जे कार्य करत असतात त्याकडे, तसेच त्यांच्यातील क्षमतांकडे व कौशल्यांकडे आणि विकास प्रक्रियेतील त्यांच्या संभाव्य भागीदारीकडे आणि संपूर्ण योगदानाकडे दुर्लक्ष करणे. परिणामतः स्त्रियांचे सीमांतीकरण केले गेले आणि त्या अधिकच अधिकारहीन झाल्या.

सगळ्यांच्या समोर ही वस्तुस्थिती स्पष्ट होती, की स्त्रियांना शिक्षणाच्या आणि प्रशिक्षणाच्या संधी उपलब्ध नाहीत व तंत्रज्ञान त्यांना दररोजच्या कंटाळवाण्या कामातून मुक्त करू शकत नाही. तसेच स्त्रियांविषयीचे पूर्वग्रह आणि गैरसमज तर लोकांमध्ये आधीपासूनच कायम होते.

या मुद्द्याच्या स्पष्टीकरणार्थ आपण काही आणखी उदाहरणे देऊ शकाल का ?

जगामध्ये जवळ जवळ सर्वत्र स्त्रिया शेतकरी आणि अन्नधान्याच्या उत्पादक राहिल्या आहेत. असे असूनही आपले नियोजनकर्ते, निर्णयकर्ते आणि संप्रेषक अव्याहतपणे स्त्रियांचे योगदान मान्य करण्यास नकार देत आले आहेत. या भद्र पुरुषांची (आणि स्त्रियांची) भाषाच त्यांच्या विचारांचे पितळ उघडे पाडत असते. उदाहरणार्थ, शेतकऱ्यांविषयी बोलताना ते नेहमी 'तो' या पुल्लिंगी सर्वनामाचा वापर करत असतात.

स्त्रियांचे सीमांतीकरण करणारे विकास कार्यक्रम

स्त्रियांकडे बघण्याच्या दृष्टिकोनामुळे शेती आणि ग्रामीण विकासाच्या नियोजनामध्ये पूर्वीप्रमाणे आजही स्त्रिया दुर्लक्षित रहातात व यातूनच पुढे त्यांचे सीमांतीकरण (marginalisation) होत असते. शेती, बागकाम व पशुपालन यामध्ये स्त्रियांचा मुख्य सहभाग असताना याविषयी माहिती, प्रशिक्षण व कर्जसुविधा पुरुषांनाच दिली जाते. अनेक विस्तार कार्यक्रम हे संपूर्णपणे पुरुषांकडून पुरुषांकरता चालवण्यात आलेले आहेत. याउलट स्त्रियांच्या आर्थिक रोजगारवृद्धीचे कार्यक्रम हे पारंपरिक उद्योग राहिले आहेत. उदाहरणार्थ शिवणकाम, विणकाम, पापड व लोणचे तयार करणे. अशा कामांमध्ये आर्थिक उत्पन्न अत्यल्प असते. मात्र यातून स्त्रियांची कामे कोणती आणि पुरुषांची कोणती याविषयीची मिथके मात्र रूढ होत असतात. स्त्रियांना शेतकरी न मानल्यामुळे त्यांचे महत्त्व आणि आधुनिक शेतीतील त्यांची भागीदारी कमी होत आली आहे.

कृषी विकासाचे पुरुषांनी पूर्णतः 'पुरुषीकरण' केले आहे. यातील निर्णय घेण्यापासून त्या निर्णयाची अंमलबजावणी कशी करायची याचे संपूर्ण अधिकार पुरुषांच्या हातात एकवटलेले असतात. उदाहरणार्थ, १९८० मध्ये जागतिक बँकेच्या पैशातून भारतात चालवलेल्या महाकाय व अतिशय महागड्या प्रशिक्षणासाठी व शेतीविकासासाठी आयोजित प्रशिक्षण व भेट प्रकल्पांमध्ये स्त्रियांना दुर्लक्षित केले गेले व त्यांना दूर ठेवण्यात आले. त्याचप्रमाणे नेपाळमध्ये जंगलांच्या पुनरोपणाला प्रसारमाध्यमांचा पाठिंबा आहे हे दाखवणाऱ्या अहवालात स्त्रियांचा एकदाही नामोल्लेख करण्यात आला नाही. वनीकरण, पाणी पुरवठा, अन्नधान्य साठवणूक व अशा इतर अनेक प्रकल्पांमध्ये स्त्रियांना सहभागीदेखील करून घेण्यात आले नाही. वास्तविक पहाता या सर्व बाबींचे व्यवस्थापन स्त्रियाच करत असतात व स्त्रियांच्या दृष्टीने या बाबी अतिशय महत्त्वपूर्ण असतात.

असेही आढळून आले आहे की, बहुतांश आधुनिक यंत्रसामुग्री पुरुषांना देण्यात आली असून त्यांचेच त्यावर पूर्ण नियंत्रण असते व स्त्रिया मात्र आजही थकवा

आणणारी शारीरिक मेहनतीची कामे करीत आहेत. शेतीच्या व्यापारीकरणामुळे रोकड रकमेवर व कुटुंबाच्या संसाधनांवर पुरुषांचे नियंत्रण प्रस्थापित झाले असून स्त्रियांच्या पदरी मात्र सदैव काम करत राहणे एवढेच आलेले आहे.

१९८० च्या दशकात नेपाळमधील ११ मुख्य ग्रामीण विकास प्रकल्पांच्या परीक्षणात असे आढळून आले की 'गृहिणी', 'कुटुंबप्रमुख' आणि 'आर्थिक घडामोडी' यासारख्या विकृत संकल्पनांमुळे स्त्रियांच्या 'उत्पादक' या भूमिकेकडे पूर्णतः दुर्लक्ष करण्यात आले. अशा बहुतेक सर्व प्रकल्पांमध्ये शेतीविषयक नवतंत्रज्ञान आणि यंत्रसामुग्री पुरुषांना पुरविण्यात आली व तिचा उपयोगदेखील नांगरणीसारख्या सर्व पुरुषी कामांसाठीच केला गेला. जेव्हा पाखडणे वा दळणे यांसारख्या स्त्रियांच्या कामासाठी नवी यंत्रसामुग्री आली, तेव्हा ह्या सर्व कामांवर पुरुषांनी ताबा मिळविला. बांगलादेशामध्ये आणि इंडोनेशियामध्ये उच्च प्रतीच्या तांदळापासून भुसा वेगळा करण्याच्या यंत्रांचा वापर सुरू झाला तेव्हाही हेच घडले. परिणामी स्त्रिया जे काही थोडेफार तुटपुंजे कमवत होत्या तेदेखील त्यांच्याकडून एका झटक्यात हिरावून घेतले गेले.

कृषी अर्थव्यवस्थेमध्ये अत्यंत महत्त्वपूर्ण ठरणार्या जमीनमालकीपासून व नियंत्रणापासून स्त्रियांना वंचित ठेवले जाते. खाद्य व कृषी संघटनेच्या (F. A. O.) एका अभ्यासांत असे आढळले आहे की, शेतीच्या पारंपरिक बटाई पद्धतीमध्ये स्त्रिया स्वतःसाठी, मुलांसाठी व त्यांच्या कुटुंबासाठी पुरेल इतके धान्य, जमिनीची कायदेशीर मालकी नसतानाही उत्पादित करू शकत होत्या. काही जमीनसुधारणा कार्यक्रमांने जमिनीचे पट्टे किंवा त्यांचे दस्तऐवज पूर्णतः पुरुषांच्या नावे केल्याने स्त्रियांची त्या जमिनीवरील मालकी किंवा नियंत्रण समूळ नष्ट झाले आहे. तसेच हा नवीन जमीनमालक जमीन कसण्याऐवजी विकण्याचा निर्णयही घेऊ शकतो. अशा प्रकारे स्थानिक उपभोगास्तव धान्य उत्पादन करणारी जमीन या कामासाठी न वापरली जाण्याची शक्यता निर्माण होते.

जमिनीचे दस्तऐवज पुरुषांच्या नावे केल्याने ते कायदेशीर कुटुंबप्रमुख ठरतात. याचप्रकारे कर्जप्राप्ती, सरकारी योजनांमध्ये सहभागी होणे, सरकारी संस्थेचा सदस्य होणे इत्यादी अधिकार पुरुषांनाच प्राप्त होतात. उत्तर प्रदेशातील डोंगराळ प्रदेशामध्ये हेच चित्र बघायला मिळते. येथील बहुतेक पुरुष काम आणि रोजगार मिळवण्यासाठी शहरात निघून जातात आणि शेतीची सर्व कामे स्त्रिया करत असतात. पण जमिनीची मालकी स्त्रियांकडे नसते. जेव्हा प्रशिक्षणाचा मुद्दा येतो तेव्हाही हीच तऱ्हा असते. कारण जमीन स्वतःच्या नावावर नसल्याने त्या सरकारी योजनांचा फायदा मिळवू शकत नाहीत वा कर्जही मंजूर करवून घेऊ शकत नाहीत.

श्रीलंकेतील महावेली योजना, मलेशियातील मुडी योजना व केनियातील मुविया

योजना यांसारख्या अनेक जलसिंचन पुनर्वसन योजनांच्या विश्लेषणातून दिसून आले आहे की, या सर्व योजना एककेंद्रीय विभक्त कुटुंब डोळ्यासमोर ठेवून आखल्या गेल्या. त्यात असे गृहीत आहे, की त्या कुटुंबाचा प्रमुख पुरुष असून स्त्री ही पुरुषाला साहाय्य करणारी गृहिणी आहे. वस्तुतः या देशांमध्ये स्त्रिया स्वायत्त उत्पादक राहिल्या आहेत. पण या योजनांनी स्त्रियांच्या कामाकडे डोळेझाक केली व त्यांचे सर्व अधिकारदेखील काढून घेतले. त्यांना दुबळ्या आणि गौण बनवले.

स्त्रीवादी संशोधकांनी हे दाखवून दिले, की श्रीलंकेतील महावेली योजनेमध्ये विवाहित स्त्रियांना जमिनीची मालकी दिली गेली नाही. कारण कुटुंबातून एकच वारसाचे नाव देण्यास सांगितले गेले. स्वाभाविकतः ते मुलाचेच नाव होते. पण हा निग्रम सिंहली लोकांच्या परंपरेविरुद्ध होता. या लोकांमध्ये मुलगा आणि मुलगी दोघेही उपजाऊ जमिनीचे समान मालक गृहीत धरले जातात व येथे विवाहित स्त्रियांची देखील जमिनीवर स्वतंत्र मालकी असते. या योजनांनी विवाहित स्त्रियांना जमिनीची मालकी नाकारली. याचा अर्थ त्यांना कृषिविस्तार माहिती, संस्थागत कर्ज व सहकारी संस्था यांच्या सदस्यत्वापासून देखील परावृत्त केले. आणि अशाप्रकारे एका नवीन मार्गाने स्त्रियांचे सीमांतीकरण करून त्यांना अधिकारहीन करण्यात आले.

असे आढळून आले आहे की, विस्तार प्रशिक्षणात देखील स्त्रियांना दुर्लक्षित केले जाते व सांस्कृतिक दृष्टिकोनामुळे विस्तार कार्यकर्ते व शेतकरी स्त्रियांचा संपर्क घडून येत नाही. उदाहरणार्थ, वायव्य बांगलादेशातील एका भागात पारंपरिकपणे पेरणीसाठी बी-निवडीचे काम स्त्रिया करतात. पण जेव्हा एका अधिक उत्पन्न देणाऱ्या नवीन जातीच्या गव्हाचे बियाणे पेरण्यात आले, तेव्हा त्याचे पीक अपेक्षेएवढे झाले नाही. यामागचे कारण असे होते की सर्व विस्तार प्रशिक्षण कार्यक्रम पुरुषांसाठी आयोजित करण्यात आले होते आणि प्रत्यक्षात बी-निवडीचे काम स्त्रिया करत होत्या आणि प्रशिक्षणाअभावी त्या चुकीच्या बियांची निवड करत होत्या. अशाप्रकारे जगातील विविध ठिकाणी आलेल्या अनुभवातून स्पष्ट झाले आहे की 'विकासाच्या' नावाखाली शेतीक्षेत्राच्या मुख्य प्रवाहातून स्त्रियांची हकालपट्टी केली जात आहे. यापूर्वी स्त्री आणि पुरुष शेतीमध्ये समान सहभागी असत. त्यांचे ज्ञान, योगदान आणि निर्णय घेण्यातील सहभागही जवळ जवळ समान असत. हळूहळू पुरुष विकासकर्त्यांनी पुरुष शेतकऱ्यांना वेगळे काढून त्यांच्यावर अधिक लक्ष देण्यास सुरुवात केली. त्यांच्या कामाचे ओझे कमी करण्यासाठी आणि कार्यक्षमता वाढवण्यासाठी यंत्रे आणली गेली व सहकारी आणि विकास समित्यांचे त्यांना सदस्य करण्यात आले. नगदी पिकांनी पुरुषांच्या हातात पैसा मिळवून दिला. शेतीच्या व्यापारीकरणानेदेखील स्त्रियांचे सीमांतीकरण केले. कारण बाजारपेठा, बँका व

व्यापारकेंद्रे ही सर्व 'सार्वजनिक' ठिकाणे स्त्रियांच्या कक्षेच्या बाहेर होती.

आर्थिक घडामोडींच्या इतर क्षेत्रांमध्येही हेच चित्र आढळून आले. उदाहरणार्थ भारतामध्ये असे आढळले की, ज्या कापडउद्योगात स्त्रिया मोठ्या प्रमाणात काम करीत होत्या, त्याचे यांत्रिकीकरण व आधुनिकीकरण झाल्यामुळे स्त्रियांनी कापड उद्योगातील रोजगार मोठ्या प्रमाणात गमावला. या आर्थिक सीमांतीकरणाचा परिणाम म्हणून स्त्रियांचे सामाजिक सीमांतीकरण झाले असून त्यांच्या समाजातील स्थानाचा न्हास झाल्याचे दिसते. कदाचित याच कारणामुळे हुंडा, स्त्रीभ्रूण हत्या व बालिका हत्या भारताच्या अशा भागांमध्ये पसरल्या आहेत, जिथे त्या पूर्वी कधीच अस्तित्वात नव्हत्या. तसेच दक्षिण आशियामध्ये स्त्री-पुरुषांच्या प्रमाणात सतत होणाऱ्या घटीमागेदेखील हेच कारण असेल. आर्थिक बेकारीने स्त्रियांच्या जिवंत राहाण्याच्या शक्यता अशक्यप्राय बनल्या आहेत.

स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून विकासाच्या या प्रारूपाचे तुम्ही कसे चरित्र-चित्रण कराल ?

उत्पादनाच्या मोबदल्यात पैसा मिळवणे या दृष्टीमुळे व उत्पादनाच्या व्यापारीकरणामुळे स्त्रिया व गरीब यांचे महत्त्व कमी होऊन त्यांचे अधिकच सीमांतीकरण झालेले आहे. अनेक समाजवादी स्त्रीवादी संशोधकांनी हे सिद्ध करण्यासाठी पुरेसे पुरावे गोळा केले आहेत. भांडवलाच्या संचयीकरणामुळे काही श्रीमंत लोक अधिक श्रीमंत बनत आहेत, तर उर्वरित लोकांचा त्यांच्या जमिनीवरील व संसाधनांवरील ताबादेखील नष्ट होत आहे. त्यांच्या नियंत्रणात असलेली एकमेव गोष्ट म्हणजे त्यांची श्रमशक्ती. पण या श्रमशक्तीचे मूल्यनिर्धारण ते करू शकत नाहीत. खरे तर एंगल्सने अतिशय स्पष्टपणे म्हटले आहे की, खाजगी संपत्तीच वर्ग आणि लिंगभावविषमता यांना जन्म देत असते. स्त्रियांच्या प्रजननावरील व लैंगिकतेवरील पुरुषांच्या नियंत्रणास एंगल्स 'मातेच्या अधिकारांची जागतिक ऐतिहासिक हार' असं संबोधतो. तसेच बूज्वा स्त्रियांची स्थिती कामगार वर्गीय स्त्रियांपेक्षा अधिक वाईट आहे कारण बूज्वा वर्गामध्ये स्त्री स्वतःच संपत्ती असते व तिचे स्थान व कार्य फक्त वारसाचा गर्भ धारण करून त्याला जन्म देणे एवढ्यापुरतेच सीमित असते.

अर्थशास्त्रज्ञ अमर्त्य सेन व जीन ड्रेझदेखील त्यांच्या स्त्री-पुरुष प्रमाणासंबंधी (Female-Male Ratio) संशोधनामध्ये याच प्रकारच्या निष्कर्षाप्रत पोचले होते.^{३१} प्रथम त्यांनी हे दाखवून दिले की, कशाप्रकारे १९०१ पासून भारतामध्ये स्त्री-पुरुषांचे प्रमाण (FMR) व्यवस्थितपणे घटत आहे. दुसरे त्यांनी असे दाखवून दिले की, सामान्यतः गरीब, अशिक्षित कामगार वर्ग व जाती यांमध्ये स्त्री-पुरुष प्रमाण

उच्चजातीपेक्षा अधिक चांगले आहे.

१९०१ मध्ये उत्तर प्रदेशातील चांभार जातीत स्त्री-पुरुष प्रमाण ९८६ (प्रति १०००) होते. सन १९८१ पर्यंत अनुसूचित जाती, जमाती व इतर जाती यांमध्ये हे स्त्री-पुरुष प्रमाण अधिक समतोल असे. याचे कारण या कुटुंबांत जगण्यासाठी दोघांच्या सक्रिय सहभागाची गरज असते. याउलट सुखी कुटुंबांमध्ये स्त्रियांची स्थिती अधिक परावलंबी व दिखाऊ स्वरूपाची असते.

व्हेरोनिक बेनहोल्ड-थॉमसन या जर्मन स्त्रीवादी विदुषीने देखील अशाच प्रकारचे निष्कर्ष मांडले आहेत. ती लिहिते की, तिसऱ्या जगातील बहुतांश स्त्रियांच्या दयनीय अवस्थेचे कारण पितृसत्ता किंवा या देशांचा मागासलेपण किंवा अविकसितता हे नसून स्त्रियांची ही परिस्थिती म्हणजे आधुनिक विकासाचा परिणाम आहे. तिच्या मते आज आपण जिला 'गृहिणी' संबोधतो त्या स्त्रीप्रतिमेचा उदय एकोणिसाव्या शतकातील पहिल्या महायुद्धात झाला. हा एका दीर्घकालीन ऐतिहासिक प्रक्रियेचा परिणाम असून त्याची तुलना त्यासारख्याच असणाऱ्या सर्वहाराकरणाच्या प्रक्रियेशी केली जाऊ शकते. बेनहोल्ड-थॉमसन या प्रक्रियेला 'गृहिणीकरण' अथवा 'घरगुतीकरण' संबोधते व पुढे ती असे म्हणते की आधुनिक पैसा व व्यापारी अर्थव्यवस्था यांचे नियंत्रण प्रस्थापित होताक्षणी स्त्रियांची रवानगी विनावेतन किंवा अल्प-वेतनीय क्षेत्रांमध्ये होते. विशेषतः स्त्रिया आपल्या मुलांसोबत स्वायत्त आयुष्य जगू शकत नाहीत. कारण संपूर्ण जग फक्त पैशावर चालते व त्याची स्त्रियांकडे मोठ्या प्रमाणात वानवा असते. संपत्तीवरील त्यांच्या घटत्या अधिकारामुळे त्यांना पुरुषांवर अवलंबून रहावे लागते व त्यामुळे स्त्री-पुरुषांमधील संबंध परस्परसहकार्यावर आधारित रहात नाहीत. या अशा परिस्थितीवर आधारित संबंध निश्चितच विषम असतात. त्या म्हणतात की आधुनिक समाजात पैसा आणि सामाजिक सन्मान यांचा अतिशय जवळचा संबंध असतो. त्यामुळे ज्यांच्याकडे पैशाची उपलब्धता अतिशय मर्यादित असते, त्यांना समाजात स्थान आणि सन्मान दिला जात नाही.^{३२}

१९७० मधील भारतातील ग्रामीण स्त्रियांचा अभ्यास केलेल्या मारिया मीस म्हणतात, "जेथे अलीकडच्या काळात शेतीचा जलद गतीने 'विकास' होऊन नवनवीन स्वरूपात संपत्ती अवतरली, व जेथे चित्रपट, दारू, दूरचित्रवाणी आणि इतर नवनव्या उपभोग्य वस्तू 'आधुनिकीकरणाच्या' निदर्शक म्हणून सादर केल्या गेल्या अशा भौगोलिक क्षेत्रांमध्ये हिंसेचे अतिनिर्घृण स्वरूप व लैंगिक दहशत आढळून आली."^{३३}

ही सर्व आकडेवारी व वस्तुस्थितीचे अंतरंग दाखवणारी दृश्ये बघून जे जे लोक या 'विकासाच्या' प्रक्रियेत सहभागी आहेत, त्या सर्वांचे डोळे उघडले पाहिजेत व

या प्रक्रियाविषयी पुनर्विचार केला पाहिजे. यातून हे स्पष्ट होते की आर्थिक विकासातून लिंगभाव विषमता आपोआप नष्ट होत नाही. खरे तर भांडवली आर्थिक वृद्धीतून लिंगभाव विषमता व पूर्वाग्रह कदाचित अधिकच तीव्र होतात. पंजाब आणि हरियाणा ही भारतातील सर्वाधिक प्रगत राज्ये आहेत. मात्र या दोन्ही राज्यातील स्त्री-पुरुष प्रमाण अनुक्रमे ८८२ आणि ८६५ आहे (जेव्हा बाकी भारतात हे प्रमाण सुमारे ९२७ आहे.) पंजाब आणि हरियाणाचे उदाहरण वरील मुद्याचे वास्तव चित्र स्पष्ट करतात.

लिंगभावाधारित समता आणण्यासाठी सक्रिय सामाजिक परिवर्तनाची गरज असते, त्याचा संबंध आर्थिक वाढीशी असतोच असे नाही. अनेक अभ्यासांनी दाखवून दिले आहे की कुटुंबात स्त्रियांना स्वतंत्र मत व क्षमता प्रदान करणाऱ्या अनेक घटकांमुळे स्त्रीविरोधी पूर्वाग्रहांमध्ये कमालीची घट झाली आहे. यात मुख्यतः शिक्षण व पगारी रोजगारातून स्वतंत्रपणे कमाई करू शकण्याची क्षमता यांचा समावेश होतो. स्वतंत्र कमाईच्या संधीतून स्त्रियांना बाहेरच्या जगाचे दर्शन होते, त्यांना नवनवीन अनुभव मिळतात, तसेच त्यांची सौदाशक्ती वाढते आणि एकूणच जीवन जगण्यासाठीच्या अधिक चांगल्या संधी स्त्रियांना प्राप्त होतात.^{३५}

या संशोधनामुळे व त्यातून मिळालेल्या अंतर्दृष्टीमुळे विकास नियोजनांमध्ये व कार्यक्रमांमध्ये काही बदल झाला आहे काय ?

हो. थोडा बदल झाला आहे. काही नियोजनकर्त्यांच्या व निर्णयकर्त्यांच्या हे लक्षात आले आहे की स्त्रियांकडे दुर्लक्ष केल्याने केवळ स्त्रियांचेच नुकसान होते असे नाही, तर त्यामुळे संपूर्ण समाजाचे आणि देशाचे नुकसान होते. कारण शेवटी स्त्रिया म्हणजे अर्धी मानवजात आहे. सदस्य राष्ट्रांवर प्रभाव टाकण्यासाठी संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९७५ मध्ये मेक्सिको येथे 'स्त्रिया आणि विकास' या विषयावर परिषद आयोजित केली व १९७५-८५ हे 'महिला दशक' जाहीर केले. अनेक घोषणा व कार्यक्रम-योजना तयार करण्यात आल्या, व त्यांना बहुतेक देशांनी पाठिंबा दर्शवला. जगातील वेगवेगळ्या भागातील स्त्रियांना कशाप्रकारे विकासाचा भाग बनवता येईल व त्यांना विकासाच्या प्रक्रियेत कसे समाविष्ट करून घेता येईल या विषयावर चर्चा करण्यासाठी अक्षरशः शेकडो परिषदा आणि सभा आयोजित केल्या गेल्या. अशा प्रकारे एका बाजूला समता, न्याय आणि विकास यांची मागणी करणाऱ्या स्त्रियांच्या चळवळीमुळे खालून दबाव आणला जात होता तर दुसऱ्या बाजूला जागतिक घोषणा, संयुक्त राष्ट्रसंघाचे मसुदे इत्यादींच्या माध्यमातून वरून दबाव वाढत होता. परिणामतः स्त्रियांविषयी खात्रीशीर आकडेवारी व माहिती मिळण्यासाठी, त्याचप्रमाणे विकास कार्यक्रमांच्या स्त्रियांवरील परिणामांचे मूल्यमापन करण्यासाठी व स्त्रियांच्या प्रश्नांना

विकास कार्यक्रमांचा एक भाग बनवण्यासाठी अनेक सरकारांनी महिला मंत्रालय विभाग व आयोग स्थापन केले. केवळ उत्पादनालाच नव्हे, तर एकूणच संपूर्ण समाजातील स्त्रियांच्या योगदानाला व त्यांच्या विशिष्ट गरजांना मान्यता मिळू लागली व त्यावर चर्चादेखील घडू लागल्या. काही प्रमाणात स्त्रियांचे अस्तित्व व योगदान यांबाबतीत होणाऱ्या दुर्लक्षावरचा व अपमानावरचा पडदा दूर झाला व थोड्याफार प्रमाणात स्त्रियांचे अस्तित्व दृश्यमान झाले. अनेक देशांनी त्यांनी स्त्रियांच्या दर्जाच्या सुधारणेसाठी, लिंगभावसमानतेसाठी कोणते प्रयत्न केले, याविषयी संयुक्त राष्ट्रसंघाकडे दरवर्षी अहवाल पाठवण्याचे मान्य केले.

असे असले, तरी सांस्कृतिक विरिंका म्हणतात, "भागील काही दशकात स्त्रिया व विकास या मुद्द्यांवर लक्ष देण्यात आले असले, तरी आर्थिक संकटात असणारे समाज व आर्थिक समृद्धी असणारे समाज या दोन्हीत प्रत्यक्षात होणारी प्रगती मात्र विषम व मर्यादित राहिली आहे." संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या १९९१ च्या अहवालात युनोचे तत्कालीन सचिव पेरेझ डी कुलरनी लिहिले आहे, 'या माहितीतून व निर्देशांकांतून हे स्पष्ट होते की गेल्या वीस वर्षांमध्ये जरी स्त्रीविषयक काही सुधारणा झाल्या असल्या, तरी बहुतांश स्त्रिया आजही सत्ता, संपत्ती आणि संधी यांच्या बाबतीत पुरुषांच्या मागेच आहेत.' १९९३ चा मानवी विकास अहवाल असे दर्शवतो की स्त्रियांना—जो विकासापासून सर्वाधिक वंचित ठेवलेला जगातील सर्वात मोठा समूह आहे—नेहमीच सत्तेच्या पदापासून दूर ठेवले जाते. त्या पुरुषापेक्षा कमी प्रमाणात साक्षर असतात व त्यांना रोजगार प्राप्तीच्या संधीदेखील अत्यल्प प्रमाणात उपलब्ध होतात. ज्या (विकसनशील) देशांची संबंधित माहिती आणि आकडेवारी उपलब्ध आहे, तेथील महिला विकास निर्देशांक हा पुरुष विकास निर्देशांकाच्या केवळ ६०% आहे. अलीकडील काही संशोधनात विकासातील लिंगभावाधारित विषमता आणि स्त्रियांवर होणारी हिंसा यांच्यातील परस्परसंबंध स्पष्ट केला आहे.^{३६}

दक्षिण आशियामध्ये लिंगभावसंबंध अधिक समतापूर्ण झाले आहेत काय ?

या प्रश्नाचे एकच एक सरळसोट उत्तर देणे सोपे नाही. प्रस्तुत मुद्दा गुंतागुंतीचा असल्याने सर्व समाजांच्या आणि देशांच्या बाबतीत त्याचे सामान्यीकरण केले जाऊ शकत नाही. काही प्रमाणात स्त्रियांना नक्कीच फायदा झालेला आहे. आज त्यांच्याकडे अनेक अधिकार आहेत. (उदाहरणार्थ मतदानाचा हक्क, वारसाहक्क इत्यादी.) त्यांना अनेक संधीदेखील उपलब्ध आहेत (उदाहरणार्थ शिक्षण, प्रशिक्षण, रोजगार, प्रवास इत्यादींच्या संधी). त्याचप्रमाणे राजकीय निर्णयप्रक्रियेतही त्यांचा सहभाग वाढलेला आहे. आज स्त्रियांचे शोषण व त्या शोषणाचा सामाजिक व्यवस्थेच्या पातळीवर

अंत करण्याच्या गरजेविषयी मोठ्या प्रमाणात जागरूकता वाढलेली दिसते. स्त्रिया आज स्वतः संघटित होऊन परिवर्तनासाठी आवाज उठवताना दिसतात. पण त्याच वेळी दुसऱ्या बाजूला काही बाबतीत स्त्रियांची स्थिती पूर्वीपेक्षा अधिक वाईट झालेली आहे.

याचे उदाहरण म्हणजे श्रीलंकेत स्त्रियांच्या जगण्याची संभाव्यता आणि साक्षरतेचे प्रमाण पूर्वी खूपच चांगले होते, परंतु मागील दहा-पंधरा वर्षांत परिस्थिती खूप खालावली आहे. भारत, बांगलादेश आणि पाकिस्तानमध्ये लिंग गुणोत्तर अधिकाधिक स्त्रीविरोधी होत आहे. १९०१ मध्ये फाळणीपूर्व भारतात स्त्री-पुरुष प्रमाणाचे गुणोत्तर हे दर १००० पुरुषांमागे ९७५ एवढे होते, तर १९९१ मध्ये बांगलादेशमध्ये ही संख्या ९४०, भारतात ९२७ व पाकिस्तानमध्ये ९१० होती. आज दक्षिण आशियात ७४ दशलक्ष स्त्रिया 'हरवल्या' आहेत—याचा अर्थ पितृसत्ताक व्यवस्थेतील दुर्लक्ष, भेदभाव आणि हिंसा या कारणांनी नव्वद वर्षांपूर्वीच्या तुलनेत अधिक स्त्रियांना ठार केले जात आहे. वरील आकडेवारीवरून हेच सिद्ध होते की, विकास होत असतानादेखील स्त्रियांची स्थिती वाईट बनत आहे, किंबहुना विकासामुळेच तसे घडत आहे. आज दक्षिण आशियात जरी स्त्रियांना मोठ्या प्रमाणात संधी पुरवल्या जात आहेत व तेथे लिंगभावाविषयी अधिक जागरूकता आणि चर्चा होताना दिसत आहे, तरी आपल्याला हेही आढळून येते की, पितृसत्ताक प्रवृत्तीदेखील अधिक झपाट्याने वाढत आहेत, त्यांचे दृढीकरण होत आहे. सर्व प्रकारच्या धार्मिक कट्टरतेचा अर्थ स्त्रियांवर अत्याचार व बंधने लादणे असाच होतो. याचे उदाहरण म्हणजे पाकिस्तानमध्ये प्रगतिशील कौटुंबिक कायद्यांच्या जागी स्त्रीविरोधी 'हुदूद' कायदा लागू केला गेला, बांगलादेशामध्ये महिला सबलीकरणासाठी काम करणाऱ्या बिगरसरकारी संघटनांवर आणि स्त्री गटांवर तेथील धार्मिक मूलतत्त्ववादी हल्ले करत आहेत; तर भारतात उजवे हिंदुत्ववादी गट पितृसत्ताक आदर्शांची पुनर्स्थापना करण्यात गर्क आहेत. बाजारपेठेय अर्थव्यवस्थेतील मूलतत्त्ववादी मोठ्या वेगाने अश्लीलतेचा आणि स्त्रियांच्या हीन प्रतिमेचा प्रसार करत आहेत. ज्या सौंदर्यस्पर्धांवर मोठे टीकास्त्र झाडण्यात आले होते व स्त्री संघटनांच्या वाढत्या दबावामुळे ज्या अदृश्य झाल्या होत्या, त्या आज जागतिकीकरण आणि उदारीकरणासोबत पुन्हा अवतरू लागल्या आहेत. स्त्रियांविरोधी होणाऱ्या हिंसाचारात झपाट्याने वाढ झाली आहे. आर्थिक समस्यांचा परिणाम म्हणून स्त्रियांवर होणाऱ्या आर्थिक भेदभावात वाढ झाली आहे. उदाहरणार्थ, भारतामध्ये बालिका हत्येचा प्रकार जिथे पूर्वी कधीच अस्तित्वात नव्हता अशा दक्षिण भारतातील खेड्यांमध्ये आज दिसत आहे. ज्या समुदायांमध्ये पूर्वी कधी हुंडा दिला जात नव्हता अथवा घेतलादेखील जात नव्हता त्या समुदायांमध्ये

आज सर्रासपणे हुंडा दिला व घेतला जात आहे. दक्षिण आशियातील सात देशांपैकी चार देशांतील सर्वोच्च राजकीय सत्तापदे स्त्रियांनी भूषवली आहेत, ही वस्तुस्थिती असली तरीही आज स्त्रियांचा राजकारणातील सहभाग नाममात्रच आहे. कोणत्याही दक्षिण आशियाई देशामध्ये स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात महिला संसद सदस्यांची संख्या हाताच्या बोटावर मोजता येणाऱ्या संख्येच्या पुढे गेली नाही.

इंग्लंडमधील पितृसत्ताक व्यवस्थेत होणाऱ्या बदलांचे परीक्षण करताना सिल्विया वॉल्बी यांनी जे निरीक्षण नोंदवले आहे, ते दक्षिण आशियाई देशांनाही लागू आहे. त्या म्हणतात, "इंग्लंडमध्ये पितृसत्तेच्या स्वरूपात बदल झालेला आहे. गेल्या शतकात येथील कौटुंबिक पितृसत्तेचे रूपांतर सार्वजनिक पितृसत्तेत होताना दिसले. कौटुंबिक पितृसत्तेचा मुख्य आधार स्त्रियांचे शोषण करणारे घरगुती उत्पादन हा असतो. सार्वजनिक पितृसत्ता ही प्रामुख्याने रोजगार आणि सरकार यांसारख्या सार्वजनिक क्षेत्रांवर आधारित असते. कौटुंबिक पितृसत्तेमध्ये स्त्रियांच्या श्रमाचे शोषण मुख्यतः एक व्यक्ती म्हणजेच कुटुंबप्रमुख करते असते तर सार्वजनिक पितृसत्तेमध्ये हे शोषण सामुदायिकपणे होत असते."

स्त्रियांच्या स्थितीमध्ये प्रगती झाली आहे की अधोगती, या प्रश्नावर त्या म्हणतात, "ऐतिहासिकदृष्ट्या पितृसत्तेचे स्वरूप हे नेहमी एकसारखे राहिलेले नाही. गेल्या शतकामध्ये देखील लिंगभाव संबंधामध्ये बदल झालेले आहेत. या बदलांचे विश्लेषण प्रगती, अधोगती तसेच 'जैसे थे' परिस्थिती अशा वेगवेगळ्या स्वरूपात केले गेले. उदारमतवादी या बदलांना प्रगती मानतात, मार्क्सवाद्यांच्या मते हे बदल म्हणजे अधोगतीनंतर स्थिरता कायम होणे तर जहाल स्त्रीवाद्यांच्या मते विशेष असे काहीच बदल झालेले नाहीत."^{३०}

पूर्वी सर्वच लोक 'विकासामध्ये स्त्रिया' (Women in Development) या विषयावर बोलत होते. मग आता 'लिंगभाव आणि विकास' याकडे ते कसे काय वळले?

सुरुवातीला बहुतांश लोक स्त्रियांना विकासात समाविष्ट करून घेण्याविषयी बोलत होते. याला 'विकासामध्ये स्त्रिया' (Women in Development) असे संबोधले गेले. या दृष्टिकोनाचा उद्देश स्त्रियांच्या मूलभूत गरजा भागवणे आणि विकासाचे ध्येय साध्य करण्यासाठी स्त्रियांची पारंपरिक कौशल्ये व क्षमता यांचा उपयोग करून घेणे हा होता. पण नंतर असे आढळून आले की या 'विकासामध्ये स्त्रिया' योजना व कार्यक्रम यांतून स्त्रियांच्या शोषणाच्या व दुय्यमत्वाच्या मुद्यांवर ना काही ठोस काम झाले, ना त्यातून विकासासंबंधी काही मूलभूत विचार झाला.

तसेच या योजनांत दडलेले गरिबांविरोधीचे पूर्वग्रह दूर करण्यासाठीही काही प्रयत्न दिसून आले नाहीत.

ऐंशीच्या दशकात केंद्रबिंदू स्त्रिया या संकल्पनेऐवजी लिंगभाव या संकल्पनेवर केंद्रित झाला. तसेच किमान गरजा पूर्ण करणे, कार्यक्षमता वाढवणे व स्त्रीकल्याण याऐवजी स्त्रियांच्या शोषणाचे मूळ पितृसत्ताक व्यवस्थेत शोधणाऱ्या नव्या स्त्रीसबलीकरण दृष्टिकोनावर लक्ष केंद्रित झाले. परंतु विकासाच्या प्रक्रियेत केवळ स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित करणे अपुरे आहे व त्यातूनही काही अडचणी निर्माण होतात हे पुढे आले. केवळ स्त्रियांवर लक्ष केंद्रित केल्याने असे भासू लागले की जणू स्त्रिया स्वतःच एक समस्या असून त्यांच्यातच काही तरी दोष वा कमतरता आहेत. ते दोष जर दुरुस्त केले तर आपोआपच परिस्थितीत सुधारणा होईल. नंतरच्या काळात असे दाखवून दिले गेले की स्त्रियांचे स्थान व दर्जा सुधारण्यासाठी आणि त्यांना विकासामध्ये भागीदार बनविण्यासाठी स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाची कारणे समजून घेऊन त्यांची दडपणूक व पिळवणूक करणाऱ्या समाजव्यवस्थेची (पितृसत्तेची) चिकित्सा करणे गरजेचे आहे.

लिंगभावाच्या संकल्पनेतून हे ठाशीवपणे सांगितले गेले की समस्येचे कारण स्त्री नसून समाज व संस्कृतीद्वारा रचलेल्या बाईपण व पुरुषपणाच्या व्याख्या—ज्या व्याख्या स्त्री-पुरुषांचे अधिकार, जबाबदाऱ्या, तसेच त्यांचे कार्य, क्षेत्र इत्यादी कोणते असेल हे ठरवतात—या खऱ्या अर्थाने समस्यांचे मूळ कारण आहेत. आज स्त्रियांची जी स्थिती आहे, ती एका सामाजिक व्यवस्थेमुळे. म्हणून स्त्रियांचे स्थान आणि दर्जा बदलायचा असेल तर या सामाजिक व्यवस्थांना आणि व्याख्यांना बदलावे लागेल. लिंगभावाचा विचार करताना पुरुषांचादेखील विचार करावा लागतो, कारण पुरुषांपासून वेगळे करून जणू एका पोकळीमध्ये स्त्रियांना समजून घेतले जाऊ शकत नाही. म्हणून वेगवेगळ्या समाजांमध्ये लिंगभावाची जडणघडण कशी झालेली आहे, याचे परीक्षण करणे उपयुक्त ठरते. याचाच अर्थ लिंगभावाचा विचार करत असताना लिंगभावावर आधारित श्रमविभाजन व लिंगभावात्मक श्रेणीबद्धतेचा विचार करणे गरजेचे असते. आणि याउपपर सर्वाधिक महत्त्वाचे म्हणजे लिंगभावसंबंधांमध्ये विहित असणाऱ्या सत्तासंबंधांकडे लक्ष देऊन त्यांचे योग्य आकलन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.

विकास हा लिंगभाव निरपेक्ष नसतो, या वाढत्या आकलनासोबतच योजनांच्या पातळीवर स्थित्यंतर झाले व विकासाचे केंद्र स्त्रियांकडून बदलून लिंगभावावर स्थिर झाले. जैविक पातळीवरील लैंगिक भेद व समाजरचित विषमता यातील फरक स्पष्ट करण्यासाठी 'लिंगभाव' ही संकल्पना उगम पावली. तर 'लिंगभावसंबंध' या संकल्पनेने स्त्री आणि पुरुष यांना स्वतंत्र, सुटे व अलग मानण्याऐवजी सामाजिक

संबंधातून परस्परांना घडवणारे मुळातच विषम असणारे सामाजिक कोटिक्रम (social categories) म्हणून त्यांच्याकडे बघायला हवे, ह्याकडे लक्ष वेधले. लिंगभाव-संबंध हे व्यापक सामाजिक संबंधांचे एक अंग आहेत. इतर सर्व सामाजिक संबंधांप्रमाणे ज्या नियमांनी, प्रथांनी व परंपरांद्वारे संसाधनांचे वाटप, जबाबदाऱ्यांचे वाटप व मूल्य आणि संपत्ती प्राप्त होत असते, त्यांनीच तेही घडलेले असतात. समाजात आणि कुटुंबात मध्यवर्ती असणाऱ्या सत्तासंबंधांची व श्रेणीबद्धतेची दखल लिंगभावसंबंध या संकल्पनेत घेतलेली असते.^{३८}

— मधू सरीन

जरी सर्व 'लिंगभाव विशेषज्ञ' हे मान्य करीत नसले तरी आमचा असा विश्वास आहे की 'लिंगभाव आणि विकास' या विषयावर बोलत असताना खालील मुद्द्यांवर भर देणे गरजेचे आहे.

- स्त्री व पुरुषांच्या संधी, साध्य केलेल्या गोष्टी आणि सहभाग यांमध्ये असणारा फरक त्यांच्यातील जैविक भेदांवर आधारलेला नसतो, तर समाजनिर्मित लिंगभावसंबंधांचा परिणाम असतो.

- फक्त स्त्रियांची चिकित्सा व त्यांच्यात बदल करणे पुरेसे नसून लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाची चिकित्सा व त्यात बदल करणे गरजेचे असते.

- स्त्रियांची परिस्थिती, त्यांचे स्थान आणि त्यांची भूमिका यामध्ये बदल करण्यासाठी अशाच प्रकारचे बदल पुरुषांमध्ये घडवून आणण्याची गरज आहे. कारण या दोघांचा एकमेकांशी संबंध असून त्यांच्यामध्ये सत्तासंबंध असतात.

- स्त्रियांची स्थिती सुधारण्यासाठी पितृसत्ताक व्यवस्थेला व विचारप्रणालीला आव्हान देणे गरजेचे असते.

- लिंगभाव दुय्यमत्वामुळे (Gender Subordination) स्त्रियांकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज असते.

- लिंगभाव संबंधांचे आणि श्रेणीबद्धतेचे आकलन पोकळीमध्ये होऊ शकत नाही. जात, वर्ग, वंश व उत्तर-दक्षिण गोलार्धाच्या संबंधांच्या संदर्भात त्यांचे आकलन झाले पाहिजे.

- स्त्रियांचे सक्षमीकरण हे झालेच पाहिजे हे आता सर्वमान्य झाले आहे. तसेच स्त्रियांना दुय्यम ठेवणाऱ्या व्यवस्थांचा व विचारसरणीचाही नायनाट केला पाहिजे. सर्व संस्थांमधील सर्व स्तरांवरच्या निर्णयप्रक्रियांमध्ये स्त्रियांचा समान सहभाग असला पाहिजे. स्त्रिया या विकास योजना आणि कार्यक्रमांच्या केवळ लाभार्थी नसून त्या

सक्रिय सहभागी म्हणून गणल्या पाहिजेत.

स्त्रिया आणि विकासासंबंधीच्या विचारांमध्ये हे जे बदल झालेले आहेत, त्यांचे विश्लेषण व वर्गीकरण करण्यात आले असून त्यांचे नामकरणही करण्यात आले आहे. हे सर्व कार्य मुख्यतः स्त्रीसंशोधकांनी व अभ्यासकांनी केलेले आहे. मागील तीन दशकांमध्ये जे दृष्टिकोन स्वीकारले गेले, त्यांचे नामकरण Women In Development, Women And Development व Gender And Development असे करण्यात आले. या केवळ बदललेल्या संज्ञा नाहीत, तर त्यातून अनेक गोष्टी स्पष्ट होतात. जसे, जगातील बहुतांश लोकांना व निसर्गाला दिल्या जाणाऱ्या सापत्नभावाच्या वागणुकीविरुद्ध संतापलेले होते. संवेदनहीन विकासविश्लेषक, नियोजनकर्ते व योजनाकर्ते यांच्याविरुद्ध तळागाळातील लाखो स्त्री-पुरुष असमाधान व्यक्त करत होते हे सर्व या बदलत्या संज्ञांमधून व्यक्त होते. बहुसंख्य लोकांसाठी प्रगती हा मुद्दा महत्त्वाचा नसून त्यांच्या अस्तित्वाचा, त्यांच्या जिवंत राहण्याचा प्रश्न सर्वाधिक महत्त्वाचा आहे. ऐंशी व नव्वदच्या दशकांतील संरचनात्मक सत्रायोजन कार्यक्रमातून (Structural Adjustment Programmes) गरिबांचे शोषण अधिकच तीव्र केले आहे. गरिबांच्या उदरनिर्वाहाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर पूर्वी असणारे त्यांचे थोडेफार नियंत्रणदेखील हिरावून घेतले गेले. जगातील नैसर्गिक संपत्तीवर जरी बहुसंख्य लोकांचे नियंत्रण असले तरी आज नफ्याच्या आणि सत्तेच्या हव्यासापोटी मूठभर कंपन्या या नैसर्गिक संसाधनांवर नियंत्रण प्रस्थापित करून गरिबांची पिळवणूक करीत आहेत. आज जगातील बहुतांश देशातील गरिबांची अवस्था साठच्या दशकापेक्षा दयनीय झाली आहे. तर हा असा आहे 'सुनियोजित विकासाचा' परिणाम.

मागील दोन दशकांत जगातील सुमारे शंभर देशांतील १५० करोड लोकांच्या दरडीई उत्पन्नमध्ये घट झाली आहे.

अनेक लोकांसाठी बेरोजगारी, अस्तित्वहीनता, आधारहीनता, मूकता (Voiceless) व अंधःकारमय भविष्य यांचे दुसरे नाव आर्थिक वृद्धी हे आहे.

यु. एन. डी. पी. मानवी विकास अहवाल, १९९६.

अनेक लोकसंघटना व चळवळींनी (उदा. स्त्रियांच्या, पर्यावरणवाद्यांच्या, मानव अधिकारसंबंधीच्या आणि बिगर शासकीय संघटनांच्या चळवळी) अव्याहतपणे विकासाच्या वैचारिक बैठकीविषयी प्रश्न उपस्थित केले. जात, वर्ग, वंश व

लिंगभावाच्या श्रेणिरचनांपुढे (hierarchies) या चळवळींनी आव्हान उभे केले आहे. तसेच विकासाच्या वैचारिक बैठकीविषयीची पर्यायी विचारसरणी व अंमलबजावणीची पद्धती मांडण्याचा प्रयत्न त्या करीत आहेत. यातील एक प्रश्न म्हणजे विकासात स्त्रियांच्या सहभागासंबंधीच्या नवीन संकल्पनांचा विकास करणे. मॅक्सीन मॉलिनो या स्त्रीवादी संशोधिकेने दाखवून दिले आहे की निकारागुआ या देशात क्रांतीनंतरच्या काळात स्त्रियांच्या लिंगभावविषयक व्यावहारिक प्रश्नांची सोडवणूक करण्याचे प्रयत्न झाले, परंतु लिंगभावविषयक व्यूहात्मक हितसंबंधांकडे पूर्णतः डोळेझाक करण्यात आली. त्यामुळे जरी स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये (condition) बदल झाला, तरी पुरुषांच्या संदर्भातील स्त्रियांच्या स्थानात (position) काहीच बदल झाला नाही. जगाच्या वेगवेगळ्या भागातून दिसून येणाऱ्या अशा प्रकारच्या परिस्थितीमुळे पुढील उपयुक्त संकल्पनांचा विकास झाला आहे. परिस्थिती (Condition), स्थान (Position), व्यावहारिक लिंगभाव गरजा (Practical Gender Needs), व्यूहात्मकलिंगभाव हितसंबंध (Strategic Gender Interests), दुय्यमत्व (Subordination), सक्षमीकरण (Empowerment), स्वायत्तता (Autonomy) इत्यादी.

परिस्थिती (Condition) : स्त्रियांची परिस्थिती म्हणजे त्यांची भौतिक स्थिती. म्हणजे स्त्रियांचा पोषणस्तर, आरोग्य, मूलभूत गरजा व शिक्षण इत्यादींची उपलब्धता. या सर्वांमध्ये अन्नधान्य, आरोग्यसेवा, शिक्षण इत्यादींची उपलब्धता वाढवून सुधारणा करता येऊ शकते.

स्थान (Position) : स्त्रियांचे स्थान याचा अर्थ पुरुषांच्या संदर्भात व तुलनेत स्त्रियांचे समाजातील स्थान किंवा दर्जा. स्थानाचे मूल्यमापन करण्यासाठी लिंगभावाचे सामाजिक संबंध किंवा स्त्री-पुरुषांमधील सत्तासंबंध बघणे गरजेचे असते. स्त्रियांच्या स्थानामध्ये सुधारणा करायची असेल तर प्रचलित रितीरिवाज, नियम, व्यवस्था व स्त्री-पुरुषांमधील सत्तासंबंध यांत बदल करावे लागतील.

व्यावहारिक लिंगभाव गरजा (Practical Gender Needs) : व्यावहारिक लिंगभाव गरजा या स्त्रियांच्या परिस्थितीशी संबंधित असतात. त्या सहजपणे ओळखता येतात (उदा. अन्न, स्वच्छ पाणी, औषधे, निवारा). त्यांचा संबंध प्रचलित लिंगभावाधारित श्रमविभाजनाशी असतो. उदाहरणार्थ, स्त्रिया असे म्हणतात की त्यांना पाणी, इंधन, चारा पाहिजे कारण घराला, मुलांना आणि घरातील जनावरांना सांभाळण्याची कामे त्यांनाच करावी लागतात. स्त्रियांच्या व्यावहारिक लिंगभाव गरजांची पूर्तता केल्याने प्रचलित सत्तासंबंधांना कसलाच धक्का बसत नसल्याने या गरजांच्या पूर्ततेसंबंधी राबवल्या जाणाऱ्या कार्यक्रमांपासून व घडामोडींपासून कोणालाच धोका वाटत नाही.

व्यूहात्मक लिंगभाव हितसंबंध (Strategic Gender Interests) :
व्यूहात्मक लिंगभाव हितसंबंध हे स्त्रियांच्या समाजातील दुय्यम स्थानाशी संबंधित असतात व प्रचलित विषम लिंगभावसंबंध बदलून समानतेवर आधारित लिंगभावसंबंध प्रस्थापित करण्याच्या इच्छेशी संबंधित असतात. व्यूहात्मक लिंगभावसंबंध प्रत्यक्षात आणण्यासाठी स्त्रियांनी संघटित होणे, निर्णय प्रक्रियेतील महत्त्वाच्या पदांवर स्त्रियांना सहभागी करणे, स्त्री-पुरुषांमध्ये भेदभाव करणाऱ्या प्रथा, पद्धती व नियम बदलणे हे करावे लागेल व यातून समानतेवर आधारित लिंगभावसंबंध प्रस्थापित होऊ शकतील.

खालील घटकांमुळे स्त्रियांचे व्यूहात्मक लिंगभाव हितसंबंध जपले जाऊ शकतात— शिक्षण, जागरूकता निर्माण करणे, एकत्र येणे, संघटन करणे, नेतृत्व विकसित करणे, व्यवस्थापन कौशल्ये अवगत करणे इत्यादी. अशा प्रकारच्या कृतींना सामान्यतः विरोध केला जातो कारण अशा घडामोडी पुरुष-प्रभुत्वाला आव्हान देत असतात व लिंगभावसंबंधात दूरगामी बदलाची मागणी करतात. परंतु बऱ्याच वेळा वरील संकल्पना लवचीक असतात, परस्परांना प्रभावित करीत असतात. म्हणून स्त्रियांच्या परिस्थितीमध्ये खरोखर बदल करायचा असेल, तर तो असा हवा की ज्यामुळे त्यांच्या स्थानामध्ये/दर्जामध्ये बदल होईल व लिंगभावसंबंधांत परिवर्तन होईल.

हे बोलणे सोपे आहे, पण कृती करणे अवघड असते. शतकानुशतके चालत आलेल्या विचारांत, प्रवृत्तींत व वर्तणुकीमध्ये आपण कशाप्रकारे बदल आणणार आहात? स्त्री-पुरुषात सत्तेचे पुनर्वाटप कसे करणार आहात?

खरोखर हे सर्व आणि विशेषतः सत्ता-संबंध बदलणे इतके सोपे नाही. सामाजिक बाबींचे नियोजन करणाऱ्या व अंमलबजावणी करणाऱ्या संस्था— मग त्या शासकीय असोत किंवा बिगर शासकीय—या संस्था स्वतःच पितृसत्ताक असतात. एवढेच नाही तर अनेक स्त्रिया व स्त्री-संघटनादेखील या पितृसत्ताक विचारसरणीपासून मुक्त असत नाहीत. कारण त्यादेखील याच पितृसत्ताक संस्कृतीचे अपत्य असतात. जर खऱ्या अर्थाने सामाजिक परिवर्तन घडवून आणायचे असेल तर संरचनात्मक व्यवस्था, विकासाच्या योजना, नियोजन व अंमलबजावणी करणाऱ्या यंत्रणांमध्ये मूलभूत बदल करावे लागतील.

जगभरातील अनेक स्त्री-पुरुषांनी पितृसत्ताक विचारपद्धती, दृष्टिकोन, संरचना व व्यवस्था यामध्ये परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी वेगवेगळ्या पातळीवर वेगवेगळे प्रयत्न केले आहेत. त्यापैकी काही उदाहरणे पुढे उद्धृत केली आहेत :

● शालेय अभ्यासक्रमांचे विश्लेषण करून ते अधिक लिंगभावसंवेदनशील बनविण्याचे प्रयत्न केले गेले.

● प्रसारमाध्यमात असणाऱ्या पितृसत्ताक पूर्वग्रहांवर प्रकाश टाकण्यात आला व त्यातील लिंगवादाचे उच्चाटन करण्यासाठी कायदे, नियम व मार्गदर्शक सूचना घालून देण्यात आल्या. त्याचप्रमाणे प्रसारमाध्यमांनी स्त्रियांच्या योगदानाचे, त्यांच्या गरजा व इच्छा-आकांक्षा यांचे प्रक्षेपण करावे यासाठी प्रयत्न करण्यात आले.

● कायद्यांची पुनर्चिकित्सा करून त्यांना अधिक लिंगभावसंवेदनशील बनविण्यात आले.

● स्त्री-पुरुषांनी लिंगभावसंवेदनशील संशोधन करावे व स्त्रियांच्या दृष्टिकोनातून सामाजिक, आर्थिक व राजकीय मुद्यांची चिकित्सा करावी यासाठी स्त्री अभ्यास केंद्रांची स्थापना करण्यात आली.

● राष्ट्रीय जनगणना प्रक्रियेला लिंगभावसंवेदी बनवण्याचा प्रयत्न केला. यातून लिंगविभाजित आकडेवारी मिळू शकेल व तिच्या आधारे लिंगभाव परिवर्तनासाठीच्या योजना आखता येतील.

● नियोजनकर्ते, व्यवस्थापक, विभागीय स्तरावरील कार्यकर्ते तसेच सरकारी व बिगर सरकारी लोकांसाठी शेकडो कार्यशाळांचे आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात आले. जेणेकरून लिंगभावातील भेदभाव समजून घेणे, लिंगभावविषयक मुद्यांकडे संवेदनशीलपणे बघणे व लिंगभाव समता प्रस्थापित करण्यासाठीची बांधिलकी लोकांमध्ये निर्माण करण्यास मदत होईल. अशा प्रकारच्या कार्यशाळांचे आयोजन पोलीस कर्मचारी, प्रसारमाध्यमातील व्यक्ती, न्यायदान प्रक्रियेतील संदर्भ, निर्वाचित लोकप्रतिनिधी व इतर शासकीय कर्मचारी यांच्यासाठीही करण्यात आले.

● योजनांचे व कार्यक्रमांचे विश्लेषण करण्यासाठी व त्यांना लिंगभावसंवेदी व लिंगभावपरिवर्तक बनवण्यासाठी मार्गदर्शक सूचना, संदर्भसूची व आराखडे तयार करण्यात आले.

● बिगर सरकारी संघटनांनी, सरकारने व संयुक्त राष्ट्रसंघाने समानतेच्या दिशेने होणाऱ्या प्रगतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी व योजना आखण्यासाठी विशेष गट, कक्ष, विभाग व आयोग यांची स्थापना केली. १९८५पर्यंत संयुक्त राष्ट्र संघातील ९०% देशांनी स्त्रियांच्या दर्जात वाढ करणाऱ्या कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपाच्या संस्थांची वा संघटनांची स्थापना केलेली होती.

● जवळजवळ प्रत्येक देशामध्ये लिंगभावासंबंधीच्या वेगवेगळ्या मुद्यांवर काम करणाऱ्या स्त्री-संघटना उदयास आल्या आहेत. अनेक देशांत स्त्रियांच्या प्रकाशनसंस्था,

वर्तमानपत्रे व मासिके आहेत. त्यांनी निर्माण केलेले चित्रपट, त्यांची कला, वास्तुकला हे सर्व मोठ्या प्रमाणात प्रसिद्ध झाले आहे.

काही सरकारांनी, संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या संघटनांनी व अशासकीय संघटनांनी स्त्रियांची नोकरभरती करण्यासाठी व प्रशिक्षण देऊन उच्च पदांवर स्त्रियांची नेमणूक करण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले. तसेच अनेक संघटनांनी त्यांच्या योजना, नियम व कामाच्या ठिकाणची संस्कृती अधिकाधिक स्त्रीस्नेही बनवण्यासाठी विशेष प्रयत्न केले आहेत. स्त्रियांचे सक्षमीकरण व लिंगभाव समानता प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने आखलेल्या कार्यक्रमांनी त्यादृष्टीने कितपत यश प्राप्त केले आहे, त्याचे मोजमाप करणारे विशेष लिंगभाव मापनाचे निकष (Special Gender Indicators) विकसित करण्यात आले आहेत.

विकासाला अधिक लिंगभावसंवेदी बनवण्यासाठी सरकारी योजना आज गुणात्मक मुद्यांचा अंतर्भाव करणे, स्त्रियांमध्ये आत्मविश्वास जागृत करणे, स्वतःच्या अधिकाराविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि आर्थिक घडामोडी व रोजगार यासाठी स्त्रियांना प्रशिक्षित करणे, या बाबींवर अधिकाधिक भर देत आहेत. स्त्रियांच्या आवाक्याबाहेरील घर, जंगल व जमीन यांसारख्या महत्त्वाच्या गुंतवणुकीच्या व उत्पादनाच्या स्रोतांची स्त्रियांसाठी उपलब्धता वाढावी म्हणून त्यांच्या नावे वा सामूहिकरीत्या जमिनीचा हिस्सा दिला जाऊ लागला आहे. शिवाय कर्ज मिळवून देणे, विक्री व्यवस्थापन व प्रशिक्षण यासोबत तंत्रज्ञानात्मक मदत दिली जाऊ लागली आहे. स्त्रियांच्या सबलीकरणाला प्रोत्साहन देण्यासाठी स्त्रियांच्या संघटनांचा विकास करण्याचे धोरण स्वीकारले गेले आहे. राजकीय क्षेत्रामध्ये लिंगभावसमानता निर्माण करण्याच्या दृष्टीने भारत सरकारने टाकलेले सर्वश्रुत पाऊल म्हणजे ७३वी घटनादुरुस्ती. या घटनादुरुस्तीनुसार स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये स्त्रियांना एक तृतीयांश आरक्षण दिले आहे. या महत्त्वपूर्ण निर्णयामुळे फक्त ग्रामीण भागातूनच १० लाख स्त्रियांचे नेतृत्व पुढे येईल व यातील ७५,००० स्त्रिया अध्यक्ष बनतील. भारत सरकारनेदेखील स्त्रियांच्या सबलीकरणासाठी धोरणाचा एक मसुदा तयार केला आहे. संसदेत व राज्य विधानसभांमध्ये स्त्रियांना एक तृतीयांश आरक्षण देण्याच्या मुद्यावर चर्चा चालू आहे.^{३९}

-मधू सरीन

वास्तवात लिंगभाव संवेदनशीलता (Gender Sensitivity) व लिंगभाव संवेदनीकरण (Gender Sensitisation) यांचा नेमका काय अर्थ आहे?

वेगवेगळे लोक या शब्दांचा वेगवेगळा अर्थ घेत असतात. लिंगभाव संवेदनशीलता याचा साधा सरळ अर्थ असा आहे की, बहुतेक सर्व समाजांमध्ये लिंगभावावर आधारित उतरंड असते व व्यवहारात स्त्रियांना दुय्यम लेखले जाते हे मान्य करणे. तसेच हे दुय्यमत्व केवळ मुलींच्या व स्त्रियांच्या दृष्टीने घातक नसून पुरुषांसाठी व संबंध समाजासाठी ही बाब धोकादायक आहे, हे समजून घेणे. याचाच अर्थ स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या वर्तणुकीत भिन्नता का असते व त्यांच्या गरजा व चिंता काय असतात व त्या तशा का असतात, हे समजून घेणे होय. याचा अर्थ असा देखील होतो की वेगवेगळ्या योजना व कार्यक्रमांचा स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या दृष्टीने काय अर्थ होतो व या योजनांचे व कार्यक्रमांचे स्त्रियांवर व पुरुषांवर काय परिणाम होत असतात ते समजून घेणे. स्त्रियांची उपेक्षा होणार नाही व त्यांचे सीमांतीकरण होणार नाही अशा प्रकारच्या योजना तयार करणे हा या नियोजनातील लिंगभाव संवेदनशीलतेचा गर्भितार्थ आहे. त्याचप्रमाणे लिंगभाव संबंध बदलण्यासाठी स्त्रियांच्या विशेष गरजांकडे लक्ष दिले जाईल. थोडक्यात, स्त्रियांना विकास प्रक्रियेत सहभागी करून घेण्यासाठी व त्यांच्या सक्षमीकरणासाठी प्रयत्न केले जातील.

स्त्रीवादी लिंगभाव प्रशिक्षकांच्या मते लिंगभाव संवेदनशीलता याचा अर्थ पितृसत्तेचे केवळ आकलन होणे असा नसून पितृसत्तेसोबतच जात, वर्ग, वंश व उत्तर-दक्षिण (गोलार्ध) यांसारख्या इतर हितसंबंधांच्या श्रेणीरचनांना आव्हान देणे असा होतो. आमच्या मते संस्था-संघटनांच्या सर्व स्तरांवर लिंगभाव संवेदनशीलता निर्माण होणे गरजेचे आहे. 'जे जे वैयक्तिक असते ते ते सर्व राजकीय असते' या स्त्रीवादी घोषवाक्याचा स्वीकार करीत आम्ही असे मानतो की, लिंगभाव संवेदनीकरणाची सुरुवात आपल्यातील प्रत्येक व्यक्तीपासून, कुटुंबापासून व संघटनेपासून होत असते. यासाठी लिंगभाव व पितृसत्ता यांसारख्या संकल्पनांचे बौद्धिक आकलन होणे पुरेसे नसते, तर या बौद्धिक आकलनाच्या आधारे आपल्या विचारात व व्यवहारात बदल घडवून आणण्याची गरज असते. कारण केवळ बौद्धिक आकलनातून समाज बदलत नसतो किंवा सामाजिक संबंधात आणि सामाजिक वास्तवातही काही बदल होत नाहीत. समाज परिवर्तन हे लोकांच्या वर्तणुकीतून व कृतींमधून होत असते. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे तर, लिंगभाव संवेदनशीलतेत गरज असते ती आपल्याला आकलन झालेल्या गोष्टींचा संपूर्ण अंगीकार करून आपल्या व्यवहारात ते आणण्याची. लिंगभाव संबंधांत परिवर्तन आणणे म्हणजेच सिद्धान्त आणि व्यवहार, वैयक्तिक व सार्वजनिक, वस्तुनिष्ठ व व्यक्तिनिष्ठ, भावनिक

व वैचारिक अशा प्रकारचे भेद नष्ट करणे. लिंगभाव संवेदनशीलता याचा अर्थ केवळ स्त्रियांना (पुरुषांच्या) 'मुख्य प्रवाहात' आणणे असा होत नाही, तर स्त्रीवादी दृष्टिकोनातून मुख्य प्रवाहाची चिकित्सा करणे असा होतो. जर ती पितृसत्ताक, अन्यायी व फार काळ टिकाव धरू न शकणारी असेल तर स्त्रियांनी त्या मुख्य प्रवाहात सहभागी होण्याऐवजी तिला आव्हान दिले पाहिजे व तिच्यात परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी प्रयत्न केले पाहिजेत.

'लिंगभाव संवेदनशीलता' याचा अर्थ असादेखील होतो की आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक व सामाजिक इत्यादी सर्व मुद्दे हे स्त्रियांचे मुद्दे असतात हे मान्य करणे, कारण समस्त मानव जातीतील अर्धा भाग स्त्रिया आहेत.

स्वाभाविकतः याची विरोधी बाजूदेखील खरी आहे, की स्त्रियांचे असे समजले जाणारे तथाकथित मुद्देदेखील (हुंडा, बलात्कार, अश्लीलता, स्त्री भ्रूणहत्या, बालिका हत्या इत्यादी) केवळ स्त्रियांचे मुद्दे नसतात तर ते सामाजिक मुद्दे असतात. बराच काळ फक्त स्त्रिया आणि स्त्रीसंघटनाच या मुद्यांविषयी आवाज उठवित होत्या, ही अतिशय दुर्दैवी बाब आहे. पण आज अनेक संवेदनशील पुरुष अशा मुद्यांविषयी बोलत आहेत हीसुद्धा अतिशय आनंदाची बाब मानली पाहिजे. 'मेन अगेन्स्ट रेप' (बलात्कार विरोधी पुरुष) व मेन अगेन्स्ट व्हायलन्स अगेन्स्ट विमेन (स्त्री विरोधी हिंसेच्या विरोधातील पुरुष) या सारखे गटदेखील स्थापन होत आहेत.

लिंगभाव संवेदनशीलता व लिंगभाव न्याय यामध्ये निश्चितच संघटनांमध्ये व निर्णयप्रक्रियेमध्ये स्त्रियांचा समान सहभाग असावा अशी अपेक्षा असते. पण त्यासोबत लिंगभाव संवेदनशीलता व लिंगभाव न्याय हे संघटनेच्या कार्यपद्धतीमध्ये व संस्कृतीमध्येही परिवर्तन होण्याची गरज व्यक्त करत असतात. उदाहरणार्थ, बिगर शासकीय संघटना मोठ्या प्रमाणात स्त्रियांची भरती करत असल्या तरी त्यांची संघटनात्मक संस्कृती पुरुषीच असते. एवढेच नव्हे तर ती संस्कृती कधी कधी स्त्रियांच्या विरोधीही असते. त्यामुळे प्रत्येक संघटनेमध्ये वापरली जाणारी भाषा, सांगितले जाणारे विनोद, गायिली जाणारी गीते व लोकांच्या वेशभूषेवर व्यक्त होणारी मते यांचीही अतिशय काळजीपूर्वक चिकित्सा होणे गरजेचे असते.

बहुतांश बिगर शासकीय संघटनांची अशी अपेक्षा असते की, त्यांच्या वरिष्ठ व्यवस्थापकांनी खूप वेळेपर्यंत काम करावे, खूप प्रवास करावा व आठवडाअखेरीच्या सुट्यांतही काम करावे इत्यादी. ज्या स्त्रियांवर घराची जबाबदारी असते त्या निश्चितच अशा अपेक्षा पूर्ण करू शकत नाहीत आणि त्यामुळे मग त्या अशा वरिष्ठ व्यवस्थापकीय पदांसाठी पात्रदेखील ठरू शकत नाहीत. त्यामुळे या बिगर शासकीय संस्थांनी (NGOs) स्त्रियांनी अधिक वेळ काम केले पाहिजे, असा स्त्रियांवर दबाव

आणण्याऐवजी पुरुष कसे अधिकाधिक वेळ घरात थांबतील व एक जीवनसाथी म्हणून घर, कुटुंब व मुलांप्रती असलेल्या त्यांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या नीट समजून उमजून पार पाडतील, यासाठी पुरुषांवर दबाव टाकला पाहिजे. त्यांना तसे वागण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे. पुरुषांच्या व्यवहारात व वागणुकीत मूर्त पातळीवर बदल झाले तरच खऱ्या अर्थाने लिंगभावसंबंधांमध्ये बदल होऊ शकतील. घरामध्ये स्त्रिया अखंडपणे कोणकोणती रटाळ आणि कंटाळवाणी कामे करत असतात, हे जाणून घेऊन त्या कामांमध्ये ते त्यांना मदत करू शकतात.

लिंगभाव संवेदनशीलतेत ज्या स्त्रिया नोकरी आणि घर सांभाळण्याची तारेवरची कसरत करत असतात त्यांची परिस्थिती समजून घेणेदेखील गरजेचे ठरते. विशेषतः ज्या स्त्रिया व्यवस्थापकीय पदांवर काम करतात त्यांना कामाच्या या दुहेरी बोजासोबतच वर्तनाविषयीच्या अनेक परस्परविरोधी अपेक्षांना सामोरे जावे लागते. म्हणजेच स्त्री व्यवस्थापकाकडून एकीकडे अशी अपेक्षा केली जाते की तिने निश्चयी, संयमी, कणखर व त्या पदासाठी आवश्यक असे सक्षम असले पाहिजे. त्याचवेळेस तिच्याकडून अशीही अपेक्षा केली जाते की तिने आई व पत्नीसारखे नम्र, सेवाभावी व त्यागी असले पाहिजे. पुरुष व्यवस्थापकांना अशा प्रकारच्या मानसिक द्वंद्व निर्माण करणाऱ्या परिस्थितीला तोंड द्यावे लागत नाही.

शेवटी लिंगभावसंवेदनशील असणे म्हणजे संवेदनशील व काळजी करणारी व्यक्ती असणे होय. याचाच अर्थ जिथे कुठे स्त्री-पुरुषांवर अन्याय, अत्याचार होत असेल त्यांना विरोध करणे.

स्त्रियांच्या सक्षमीकरणाच्या प्रयत्नांत लिंगभाव या संकल्पनेच्या वापराचा महत्त्वपूर्ण वाटा आहे काय ?

संकल्पना या मूलतः विश्लेषणाची साधने किंवा सैद्धांतिक रचिते असतात. त्यांच्यामुळे आपल्या विचारांना तपासून पाहण्यास व सामाजिक वास्तवाचा अधिकाधिक नेमकेपणाने वेध घेण्यास मदत होते. प्रत्यक्ष वास्तवावर संकल्पना काही स्वतः परिणाम करीत नाहीत. परंतु वास्तवाबाबत असलेल्या आपल्या आकलनावर त्या परिणाम करत असतात. त्यातून आपले विचार बदलत असतात. लिंगभाव ह्या संकल्पनेनुसार स्त्री-पुरुष या भिन्न जीवशास्त्रीय श्रेणी नसून त्या समाजरचित भिन्न सामाजिक श्रेणी आहेत.

असे असले, तरी काही स्त्रीवाद्यांच्या मते या संकल्पनेत काही सैद्धांतिक अडचणी आहेत. मारिया मीस यांच्या मते लिंग (Sex) आणि लिंगभाव (Gender) यांच्यामधील फरक हा 'निसर्ग' आणि 'संस्कृती' यांच्यात केलेल्या

विभाजनासारखाच आहे. मीस यांच्या मते आधुनिक विज्ञानाच्या प्रारंभापासून स्त्रियांना नेहमीच निसर्गाच्या पातळीवर ठेवले गेले. त्यामुळे स्त्रियांसाठी पाश्चिमात्य विचारपरंपरेतील या द्वैती विभाजनाची एक दीर्घ व हानिकारक परंपरा रहात आली आहे. मानवी समाजात लिंग आणि लैंगिकता या केवळ जीवशास्त्रीय गोष्टी नसल्याने लिंग आणि लिंगभावातील द्वैती विभाजन अप्रस्तुत ठरते. लिंग ही श्रेणी लिंगभावाइतकीच सामाजिक व ऐतिहासिक स्वरूपाची श्रेणी आहे. लिंग व लिंगभावात द्वैती विभाजन केल्याने अथवा एकाला जीवशास्त्रीय आणि दुसऱ्याला सामाजिक म्हटल्याने आपण माणसांमधल्या लैंगिक भेदाला केवळ शारीरिक मुद्दा मानणाऱ्या लोकांची सोय करतो.^{४०}

काही लोक जीवशास्त्राच्या राजकीय आणि तत्त्वज्ञानात्मक पातळीवर महत्त्वाचे पुनर्आकलन करून घेण्याची गरज व्यक्त करतात. त्यांच्या मते काही प्रमाणात लिंगाद्वारेच (Sex) लिंगभाव (Gender) निश्चित होतो आणि म्हणून लिंगाचे स्वरूप राजकीयदृष्ट्या महत्त्वाचे ठरते. उदाहरणार्थ, स्त्रियांमधील नैमित्तिक जीवशास्त्रीय लक्षणांमुळे कधी कधी त्यांच्या गरजा पुरुषांपेक्षा वेगळ्या असू शकतात. गर्भधारणेच्या कालखंडाच्या मुद्यावरून ही बाब ठळकपणे स्पष्ट होते.^{४१}

असे असले तरी या सैद्धांतिक भेदापेक्षा मोठी समस्या आहे ती म्हणजे ज्या पद्धतीने लिंगभाव या संकल्पनेचा आज वापर केला जातो आहे ती.

तुमच्या दृष्टीने 'लिंगभाव व्यवहारा'त (Gender Business) कोणत्या समस्या आहेत?

आज स्त्रियांवर झालेली क्वचितच अशी एखादी कार्यशाळा, शोधनिबंध, लेख अथवा भाषण असे असेल की ज्यामध्ये 'लिंगभाव' या शब्दाचा वापर होत नसेल. या शब्दाविषयी कमालीची उत्सुकता आहे. परंतु या शब्दाचे योग्य आकलन ही नेवढेच कमी आहे. त्यामुळे या शब्दाचा वापर नको तिथेही केला जातो किंवा चुकीच्या पद्धतीने केला जातो. किंवा याचा अर्थ लावण्यात गफलती होतात. उदाहरणार्थ आम्ही लोकांच्या तोंडी 'लिंगभाव गुणोत्तर' शब्द ऐकतो, वस्तुतः याला 'लिंग गुणोत्तर' (दरहजारी पुरुषांमागे स्त्रियांची संख्या) म्हटले पाहिजे. तसेच 'लिंगभाव असंकलित माहितीच्या' ऐवजी 'लिंगासंबंधीची असंकलित माहिती' म्हटले पाहिजे.

अशा प्रकारच्या घोळांचे किंवा संज्ञांच्या चुकीच्या वापराचे कारण बहुतांश लोकांनी ही संकल्पना समजूनच घेतलेली नाही, हे आहे. बांगलादेशातील दुर्गम भागात काम करणाऱ्या एका वयस्क कार्यकर्त्याला जेव्हा विचारले, की तो कोणत्या प्रकारचे काम करीत आहे, त्यावर तो म्हणाला की 'आमी जेंडर कोरी' (आम्ही

लिंगभाव करतो आहे). म्हणजे त्याला असे म्हणायचे होते, की तो स्त्रियांच्या विकासासाठी काम करतो आहे. स्त्रियांचे सबलीकरण, स्त्रियांची स्वायत्तता अथवा स्त्रियांचा विकास या शब्दांची जागा आता लिंगभाव निरपेक्षता आणि समानता या शब्दांनी घेतली आहे. परंतु लोक आता आपल्या इच्छेनुसार या शब्दांच्या व्याख्या करू लागले आहेत. इतकेच काय, एकदा एका ज्येष्ठ विशेषज्ञाने मला एकदा म्हटले की, "लिंगभाव आणि लिंगभाव संवेदनशीलतेसाठी ही सर्व आरडाओरड का केली जात आहे? प्रत्येकाला माहिती आहे की लिंगभाव काय आहे. बस्स, कपडे उतरवा आणि तुम्हाला लिंगभाव दिसेल." त्या गरीब बिचान्याला लिंग आणि लिंगभाव हा मुद्दाच समजला नव्हता! त्याच्या हेदेखील लक्षात आले नाही, की लिंगभावाच्या जावतीत नग्न शरीरापेक्षा आपले कपडेच अधिक माहिती देत असतात.

या संज्ञेला अचानक इतकी लोकप्रियता प्राप्त होण्याचे कारण काय?

लिंगभाव ही संकल्पना इतकी लोकप्रिय होण्यामागचे कारण असे आहे, की या संज्ञेच्या माध्यमातून आपण स्त्री व पुरुष या दोघांविषयी बोलू शकतो, तसेच दोघांमधील संबंधांही तपासू शकतो. परंतु प्रत्यक्षात बहुतांश लोक 'लिंगभाव' या शब्दाचा वापर केवळ स्त्रियांच्याच संदर्भात करतात किंवा प्रत्यक्ष भाषाव्यवहारात त्याचा 'स्त्रियांसाठी, स्त्रियांवर व स्त्रियांसोबत' असाच वापर करतात.

काही लोक 'लिंगभाव' या शब्दाचा वापर यासाठी करतात कारण त्यांच्या मते हा शब्द 'तटस्थ' आहे. तो स्त्रिया आणि पुरुष या दोघांच्याही संदर्भात वापरला जात असल्याने त्या शब्दामुळे कुठलाही धोका संभवत नाही. 'स्त्रियांचे सबलीकरण' वा 'पितृसत्ता' ह्या शब्दांप्रमाणे हा शब्द पुरुषांना विरोध करीत नाही. परंतु बऱ्याच स्त्रीवाद्यांना त्याची 'तटस्थता' खुपते. त्यांच्या मते लिंगभाव अथवा लिंगभावसंबंध ह्या संज्ञा स्त्री-पुरुषांतील संबंधांच्या स्वरूपाबाबत हा शब्द काहीच म्हणत नाही. उदाहरणार्थ, लिंगभावविषमता याचा अर्थ स्त्रियांविषयीची विषमता अथवा स्त्रियांचे गौणत्व असा होत नाही, तर ती संज्ञा फक्त लिंगभावामध्ये विषमता असते, एवढेच सूचित करते.

मारिया मीस म्हणतात की, ही संज्ञा इतक्या सहजतेने स्वीकारली गेली, यात काही आश्चर्य नाही. कारण अगदी ज्यांना स्त्रीवादाविषयी सहानुभूती नसेल किंवा कदाचित ज्यांचा स्त्रीवादाला विरोधही असेल, अशांच्या दृष्टीने आपण जर 'लैंगिक हिंसे' ऐवजी 'लिंगभाव हिंसे' बद्दल बोलत असू, तरी त्यात त्यांच्या विचारांना काही धक्का पोचत नाही. याचे मुख्य कारण म्हणजे या शब्दप्रयोगात स्त्रीकेंद्री राजकीय निष्ठेवरील भर निघून जाऊन लिंगभाव ही संज्ञा म्हणजे केवळ बरवरचे 'तटस्थ' प्रवचन बनते.

दुसऱ्या बाजूला 'स्त्रियांचे दुय्यमत्व' ह्या संज्ञेतून कोणाला दुय्यम ठरवण्यात आले आहे व कोणाचे सीमांतीकरण करण्यात आले आहे व त्यामुळे कोण केंद्रस्थानी असायला हवे, हे स्पष्ट होते. त्याचप्रमाणे 'महिला सक्षमीकरण किंवा सबलीकरण' ह्या संज्ञांमध्येदेखील संदिग्धता आढळत नाही.

पितृसत्ता ही संज्ञादेखील—लिंगभाव या संज्ञेचा हा चांगला पर्याय नाही, परंतु लिंगभाववाले (स्त्री-पुरुष) याचा कमीत कमी वापर करतात—तटस्थ भूमिका घेणारी नाही. ती अगदी सुस्पष्टपणे लिंगभावसंबंधांचे विश्लेषण करते. पितृसत्ता याचा अर्थ पुरुषांचे नियंत्रण असलेले असे जग, ज्यात स्त्रियांना पुरुषांच्या प्रभुत्वात राहावे लागते. पितृसत्ता या शब्दातून समाजात कोणाची सत्ता आहे व सत्तेचे पुनर्वाटप कशाप्रकारे झाले पाहिजे हे लगेच स्पष्ट होते.

'लिंगभाव' ही संकल्पना 'तटस्थ' असल्याने अधिकच घोटाळा निर्माण करते. लोकांना हे सांगितले गेलेले नाही की 'लिंगभाव' म्हणजे काय आहे, ती संकल्पना का आणली गेली किंवा तिचा वापर कशा पद्धतीने केला पाहिजे. लोक आपापल्या विचाराप्रमाणे या संकल्पनेचा वापर करतात. आम्ही अनेक पुरुषांना असे म्हणताना ऐकले आहे, की 'हे जर एक लिंगभाव केंद्र आहे तर मग इथली प्रमुख स्त्रीच का? किंवा लिंगभाव कार्यशाळेत तुम्ही स्त्रियांच्या सबलीकरणाबद्दल का बोलत आहात? किंवा येथे कोणी पुरुष लिंगभाव प्रशिक्षक का नाही?' लिंगभावाबद्दल बोलत असल्याने सर्वच गोष्टींत स्त्री-पुरुषांची निम्मी भागीदारी हवी, पुरुष वगळले जाऊ नयेत, अशी भाषा आज ऐकू येऊ लागली आहे. अचानक बऱ्याच लोकांना चिंता वाटू लागली आहे की, या सगळ्यात पुरुष मागे न राहोत वा वेगळे न पडोत किंवा प्रत्येक गोष्टीतून ते हद्दपार न होवोत! स्त्रियांना विशेष असा न्याय अजून मिळालेला नाही. परंतु एवढ्यातच पुरुषांवर अन्याय होण्याच्या शक्यतेने सगळ्यांना भयभीत केले आहे!

अशा प्रकारे आपण पाहतो, की लिंगभाव ही संज्ञा प्रायः स्त्री-पुरुषांतील सत्तासंबंधांवर प्रकाश टाकण्याऐवजी त्यांच्यावर पांघरूण घालते. लिंगभाव या संज्ञेकडे एक सुरक्षित, तटस्थ श्रेणी म्हणून पाहिले जाते. लिंगभाव हा अनेक तज्ज्ञांच्या विशेष अध्ययनाचा विषय बनलेला आहे. त्यांच्या अध्ययनात ही संज्ञा तिच्या बाकी संदर्भातून, व परस्पर संलग्न असलेल्या इतर संकल्पनांच्या विश्वातून बाजूला वेगळी काढून वापरली जात आहे. त्यामुळे आता लिंगभावाची चर्चा एखाद्या प्रकल्पाच्या संदर्भातदेखील केली जाऊ शकते, अगदी पितृसत्तेचे नाव न घेता, अथवा लिंगभावाधारित दुय्यमत्वाची मुळे समजून न घेता किंवा त्यांना कुठलाही धक्का न लावता! अतिशय वेगाने लिंगभाव ही संज्ञा एक अशी गोष्ट बनली आहे की जी तुम्ही

'दुसऱ्यां'साठी, खास करून तुमचे 'लक्ष्य' असणाऱ्या समूहासाठी (target community) किंवा 'लाभधारकां'साठी वापरू शकता. सैद्धांतिक पातळीवर नसला तरी व्यवहाराच्या पातळीवर लिंगभाव या संज्ञेचा संबंध तळागाळाशी आहे. पण लिंगभाव जेव्हा केवळ एखाद्या प्रकल्पापुरता मर्यादित बनतो तेव्हा त्यातून कुठलाच धोका जाणवत नाही. पितृसत्तेविरुद्धच्या लढ्यापेक्षा हे स्वीकाराई असते, व ते प्रस्थापित विचारसरणीच्या प्रवाहाशीही जोडले जाऊ शकते. कारण पितृसत्ता किंवा दुय्यमत्व या संकल्पना पितृसत्तेविरुद्धचा संघर्ष करताना तिच्या दमनकारी संरचनेला उघडे पाडण्याचे व तिच्या संस्थांना व व्यवहारांना नष्ट करण्याचे आवाहन करतात. त्यामानाने लिंगभाव ही संकल्पना अशी कोणतीच पुनर्मांडणी सुचवत नाही, हे निश्चितच चिंताजनक व धोकादायक आहे.

लिंगभाव या शब्दाचा राजकीयदृष्ट्या वापर केला जाऊ शकतो व अनेक स्त्रीवादी अशा पद्धतीने लिंगभाव या शब्दाचा वापर करीत आहेत. परंतु या संकल्पनेचा वापर पूर्णतः अराजकीय पद्धतीने केला जाण्याची शक्यता जास्त आहे. अर्थात 'अराजकीय' असे काहीच नसते, त्यामुळे इतर महत्त्वाच्या विषयांवरील, उदाहरणार्थ, पितृसत्ताक दुय्यमत्वावरील लक्ष विचलित करण्यासाठी लिंगभाव या शब्दाचा असा अराजकीय पद्धतीने वापर केला जाऊ शकतो. त्यामुळेच दक्षिण आशियात आमच्यापैकी बरेच लोक या संकल्पनेचा वापर करण्यास नाखूष दिसतात. आजदेखील केलाच तर अतिशय सावधगिरीने, तेही फक्त 'पितृसत्ते'सारख्या इतर संकल्पनांच्यासोबतच लिंगभाव या संकल्पनेचा वापर होत असतो.

विकास कार्यक्रमांमध्ये केला जाणारा लिंगभावविषयक हस्तक्षेप हा त्याविषयीचे सैद्धांतिक आकलन आणि त्याची उद्दिष्टे याहून अतिशय भिन्न स्वरूपाचा असतो. असे असले, तरी सरकारी एजन्सीज व सल्लागार/प्रशिक्षकांकडून पुरुष (तसेच स्त्रियांसाठीसुद्धा) धोरणनिर्मिते, नियोजनकर्ते व धोरणांची अंमलबजावणी करणारे जे तथाकथित लिंगभावसंवेदी कार्यक्रम घेतात, त्यांचा उद्देश सरकारी योजनांना व विकास कार्यक्रमांना अधिक प्रभावी बनवण्यासाठी लिंगभावसंबंधांकडे बघणे व स्त्रियांच्या 'उत्पादक उपयोगितेचा' वापर करून घेण्यासाठी विकास कार्यक्रमांमध्ये स्त्रियांचा सहभाग वाढवणे व स्त्रियांमध्ये 'गुंतवणूक' करणे असा असतो. लिंगभाव समता आणि लिंगभाव न्याय आणणे हे कदाचित त्यांचे प्रमुख उद्देश असणारच नाहीत. कारण लिंगभावसंबंधातील सत्तासंबंधांना ते क्वचितच कधी हात घालत असतात.

बहुतेक वेळा 'लिंगभाव' ही संज्ञा केवळ स्त्री-पुरुषांच्या भूमिका आणि जबाबदाऱ्या, किंवा वेगवेगळ्या संसाधनांवर असणारा त्यांचा ताबा, किंवा निर्णयप्रक्रियेतील त्यांचा सहभाग याचे वर्णन करण्यासाठीच वापरली जाते. अनेक लिंगभाव प्रशिक्षक

परिस्थितीच्या वर्णनापलीकडे पोचतच नाहीत. क्वचित लिंगभाव विषमतेच्या कारणांचे त्यांनी जरी विश्लेषण केले, तरी त्या कारणांना ते आव्हान देतीलच असे नाही. बऱ्याचदा तर या प्रशिक्षकांचा विकासप्रक्रियेतील हस्तक्षेप हा प्रस्थापित लिंगभावाधारित श्रमविभागणीवरच आधारलेला असतो. म्हणजे स्त्रियांचा विकास साधण्यासाठी पारंपरिक स्त्रीभूमिकांचाच आधार ते घेतात. उदाहरणार्थ, पापड-लोणची उद्योग.

अनेक लिंगभाव प्रशिक्षक आणि लिंगभाव तज्ज्ञ लिंगभावाच्या संपूर्ण मुद्याला इतक्या तांत्रिक पद्धतीने हाताळतात, की जणू काही केवळ लिंगभाव विश्लेषणाच्या काही साधनांचा वापर केल्याने लिंगभावविषमतेचे उच्चाटनच होऊ शकेल. या बाबतीत आम्हाला असे वाटते की अशा प्रकारचे प्रशिक्षण आणि हस्तक्षेप हे केवळ लिंगभाव विषमतेला आव्हान तर देऊ शकत नाहीतच, पण हा पूर्ण विषयच ते अराजकीय करीत आहेत, त्यामुळे बदल घडवणे अधिकच कठीण होते.

सांस्कृतिक विरिंगा यांनी दाखवून दिले आहे, की नियोजनकर्ते विकासाविषयीच्या गंभीर व गुंतागुंतीच्या परिस्थितीला सामोरे जाण्यासाठी सोपे कार्यक्रम, मोजमाप करता येईल अशी सांख्यिकी उद्दिष्टे आणि सुलभीकरणाच्या पद्धतींचा शोध घेत आहेत. विकासविषयक व्यवहारात लवचीकता आणण्याऐवजी व गुंतागुंत समजून घेण्याची इच्छा दर्शवण्याऐवजी हे प्रशिक्षक सामाजिक वास्तवालाच तोडून मोडून आपल्या संकुचित चौकटीत कोंबू पाहत आहेत.^{४२}

विरिंगा म्हणतात की विकास घडवण्यासाठी हस्तक्षेपाच्या योजना आखताना स्त्रियांच्या लिंगभावहिताशी संबंधित असे मूलभूत प्रश्न उपस्थित केले जात नाहीत. विरिंगा यांच्या मते संरचनात्मक संनायोजन कार्यक्रमासंदर्भात (Structural Adjustment Programme) पुढील प्रश्नांचा अंतर्भाव झाला पाहिजे : दारिद्र्याचे स्त्रीकरण (Feminisation of Poverty) का होते? स्त्रियांना विना मोबदल्याची कामे (उदाहरणार्थ, लहान मुलांची, वयस्कांची व आजारी व्यक्तींची देखभाल करणे) का करावी लागतात? अशा प्रकारच्या कामांमध्ये पुरुषांचा सहभाग का नसतो? असे का होते की कुटुंबाच्या निर्मितीला कारण होणारे पुरुष नंतर या कुटुंबांना अधांतरी सोडून निघून जातात?

सांस्कृतिक विरिंगा पुढे असे म्हणतात, “अशाच प्रकारच्या इतर अनेक महत्त्वाच्या मुद्यांची संपूर्ण मालिकाच आहे. जसे: कुटुंबान्तर्गत स्त्री-पुरुषात होणारा आहार, अन्न, चैनीच्या वस्तू व फावला वेळ यांच्या वाटपात होणारा भेदभाव, स्त्रियांना जीवनाच्या नवनवीन क्षेत्रात पदार्पण करण्यापासून रोखण्यासाठी परंपरेचे दाखले देणे व पुरुषांसाठी मात्र हीच क्षेत्रे कशी विकासोन्मुख आहेत, हे बिंबवणे. शाश्वत विकास व चिरंतनता, पर्यावरणाचे बिघडणारे संतुलन व लिंगभावविषयक सर्वच मुद्यांकडे

दुर्लक्ष करणे. स्त्रियांच्या जीवनासंबंधीचे राजकीय व आर्थिक निर्णय जिथून घेतले जातात, त्या महत्त्वाच्या पदांवर स्त्रियांची अनुपस्थिती असणे. (जरी देशाची सर्वाधिक महत्त्वाची संपत्ती लोक असले तरी) सामाजिक घटकांकडे दुर्लक्ष करून केवळ आर्थिक प्रक्रिया म्हणजेच विकास असे मानण्याची प्रवृत्ती. लैंगिक हिंसाचाराला क्वचितच विकासाच्या अधिकृत कार्यक्रमाचा मुद्दा समजणारी वस्तुस्थिती.”^{४३}

आज दक्षिण आशियामध्ये ज्या प्रकारची प्रस्थापित ‘मुख्य प्रवाहातील’ लिंगभावविषयक कामे केली जात आहेत, त्यावरून आम्हाला असे वाटते की सामाजिक वास्तवाकडे बघण्यासाठी लागणारी निष्ठा, लवचीकता, पर्यावरणीय व इतर संबंधित दृष्टिकोन व पद्धतींना प्रोत्साहन देण्याऐवजी अनेक तथाकथित ‘लिंगभाव विशेषज्ञ’ हे अतिशय सहजसुलभ साधने, आराखडे आणि कार्यक्रम मांडत आहेत. लिंगभाव ही संज्ञा चितेचे कारण नसून ज्यापद्धतीने अनेक ‘लिंगभाव विशेषज्ञ’ स्त्रियांच्या मुद्यांचे तटस्थीकरण करत आहेत हे खरे चितेचे मूळ कारण आहे. अशाप्रकारे स्त्रियांच्या मुद्यांवर होणाऱ्या चर्चांमधून त्यांची विद्रोह आणि संघर्षात्मक बाजू वगळली जात आहे. त्यामुळे नवीन प्रशिक्षकांसमोर अशा अनेक समस्या निर्माण होतात. पितृसत्तेला कणखर आव्हान देणे आवश्यक असताना प्रत्यक्षात पितृसत्तेत आणि पितृसत्ताक विशेषाधिकारांमध्ये कुठेच घट झालेली दिसून येत नाही. या उलट आर्थिक उदारीकरण, मूलतत्त्ववाद आणि पुराणमतवाद यांच्या वाढत्या महत्त्वामुळे पितृसत्ता अधिक घट्ट बनत आहे.

समाजवादी स्त्रीवादी आणि पर्यावरणवादी सध्याच्या विकासाला पर्यावरणाच्या दृष्टीने विनाशकारी ठरवून आव्हान देत आहेत. त्याच वेळी लिंगभाव कार्यक्रमांच्या मुख्य प्रवाहाचे प्रयत्न मात्र प्रचलित व्यवस्थेतच स्त्रियांचे ‘सक्षमीकरण’ घडवून आणण्यासाठी त्यांना अधिक संधी मिळाव्यात असे प्रयत्न करण्यात गुंतलेले आहेत. पितृसत्ता, जात, वर्ग, राज्य, वसाहतवाद/साम्राज्यवाद आणि पर्यावरण यातील संबंधांचा वेध घेण्याचा प्रयत्न क्वचितच झालेला दिसतो. कारण त्यांच्या दृष्टीने हे सर्व विषय ‘राजकीय’ ठरतात! यामागचे गृहितक असे असते की ही सर्व श्रेणिबद्धता स्वीकारणे अराजकीय असते.

त्यामुळे ज्या प्रवाहांमध्ये आपल्या मुद्यांना अराजकीय ठरवण्याचे सामर्थ्य आहे, त्यांना आव्हान देणे अत्यावश्यक आहे. दक्षिण आशियातील पितृसत्ता, जात, वर्ग, धर्म व वंशीय श्रेणिबद्धता यांना आव्हान देऊन प्रागतिक सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी आपल्याकडे अत्याधिक स्पष्टता, निष्ठा आणि विश्वास असणे गरजेचे आहे. योजना आखणारे, त्यांची अंमलबजावणी करणारे, विचारवंत, कार्यकर्ते व विशेषज्ञ अशा प्रकारचे विभेदन कमी करून लिंगभाव नियोजन, स्त्रीवादी सिध्दान्त

आणि स्त्रियांच्या चळवळी यामध्ये अधिक साहचर्य व देवाणघेवाण निर्माण करणे गरजेचे आहे. स्त्री-सक्षमीकरणाच्या आपल्या कार्यक्रमांना स्त्रीवादी म्हणवून घेण्यात वाटणाऱ्या शरमेपेक्षा ते स्पष्टपणे स्त्रीवादी असणे जास्त आवश्यक आहे.

तुमच्या दृष्टीने अधिक लक्ष देणे गरजेचे असणारे मुद्दे कोणते ?

अगदी महत्त्वाचे असे दोन मुद्दे आहेत जे आजवर दुर्लक्षित राहिले आहेत. ते असे :

१. जमीन, पाणी आणि जंगल यांसारख्या नैसर्गिक संपत्तीच्या मालकीपर्यंत पोचू शकण्याची स्त्रियांची क्षमता आणि त्या संपत्तीवरील त्यांचे नियंत्रण या गोष्टीचा विचार. स्त्रियांना या संसाधनांपर्यंत कसे पोचता येईल आणि त्यावरील त्यांचे नियंत्रण कसे वाढेल यासाठी योजनांच्या आणि कार्यक्रमांच्या पातळीवर अत्यंत ठोस कृती होणे आवश्यक आहे.

२. घरकामामध्ये पुरुषांचा आणि मुलांचा सहभाग असणे खूप महत्त्वाचे आहे.

दक्षिण आशियातील स्त्रियांच्या दुय्यमत्वाचे, स्वायत्ततेच्या अभावाचे आणि अनारोग्याचे मुख्य कारण त्यांच्या एकटीवर असणारे घरकामाचे अत्याधिक ओझे हेच आहे. यु.एन.डी.पी.च्या मानव विकास अहवालानुसार जगातील सर्व स्त्रियांकडून विनामोबदला केल्या जाणाऱ्या कामाचे मोजमाप केले तर त्याची किंमत ११ ट्रिलियन अमेरिकन डॉलर इतकी आहे. विकासांमध्ये स्त्रियांना सहभागी करून घेणे, जागतिक उत्पादनाच्या सेवेत स्त्रियांच्या श्रमांचा आणि क्षमतांचा एक साधन म्हणून आणि स्त्रियांचा 'भांडवल' म्हणून उपयोग करून घेण्यासाठी विकास प्रकल्पांमध्ये प्रयत्न करण्यात आलेले आहेत. प्रशासकीय स्तरावरील कामात स्त्रियांचा सहभाग वाढवण्यासाठी अलीकडे प्रयत्न होत आहेत. परंतु खरे तर कामगार वर्गातल्या बहुतांश स्त्रिया कामाच्या अत्याधिक ओझ्याखाली दबल्या आहेत.

प्रश्न असा पडतो की स्त्रियांच्या घरकामातील जबाबदाऱ्या कमी करण्याबद्दल कुणीच का बोलत नाही ? बहुतांश कार्यक्रम 'स्त्रियांचा विकास' आणि 'सक्षमीकरण' यांच्या नावाखाली स्त्रियांवरील कामाचे ओझे आणि जबाबदाऱ्या वाढवतानाच दिसतात. आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की सार्वजनिक कार्यालयात व वरिष्ठ व्यवस्थापकीय पदांवर स्त्रिया न दिसण्याचे मुख्य कारण घरात त्यांना पूर्ण वेळ कार्यालयीन कामापेक्षाही अधिक वेळ घरकाम करावे लागते हेच आहे. स्त्रियांच्या 'गृहिणी' आणि 'माता' या भूमिका त्यांना वैतनिक रोजगाराच्या ठिकाणी दुय्यम स्थान स्वीकारण्यास भाग पाडतात. मुलांना जन्म देणे व त्यांचे आणि कुटुंबाचे संगोपन करण्याचे काम संपण्यासारखे नाही. तेव्हा पुरुषांना स्वयंपाकघराकडे आणि

कुटुंबाकडे घेऊन जाणारी एक समांतर चळवळ सुरू करणे गरजेचे आहे. जर स्त्रियांनी व्यवस्थापक, राजकारणी, नागरी समाजाच्या नेत्या व्हावे, असे वाटत असेल तर अनेक पुरुषांनी आई, परिचारिका, स्वयंपाकी व घराची आणि मुलांची देखभालीचे काम करण्यासाठी पुढे येणे गरजेचे आहे. स्त्रियांवरील श्रमाच्या पुनरुत्पादनाचे ओझे कमी केले, तरच त्या शरीराची आणि एकूण जीवनाची स्वायत्तता प्राप्त करू शकतील.

जसे मारिया मीस म्हणतात, "पुरुषांना जीवनदायी कामांमध्ये तातडीने सहभाग घ्यावा लागेल. मुलांचा सांभाळ करणे, इतर घरकाम, आजारी व वृद्ध व्यक्तींची सेवा करणे, नातेसंबंध बनवणे व टिकवणे, म्हणजेच आत्तापर्यंत ज्यांना 'घरकाम' म्हणून संबोधले गेले ती सर्व कामे करणे. याचा तात्काळ परिणाम असा होईल की पुरुषांना स्वयंपाक करणे, लहान मुलांचा सांभाळ करणे, साफसफाई करणे, आजारी व्यक्तींची शुश्रूषा करणे इत्यादी कामात अधिक वेळ घालवावा लागेल. परिणामी विध्वंसक औद्योगिक उत्पादने, विध्वंसक संशोधन, रिकामा वेळ घालवण्यासाठी विध्वंसक कृती करणे व युद्धे खेळणे यासाठी त्यांच्याकडे कमी वेळ शिल्लक राहील. म्हणजेच सकारात्मक दृष्टीने बोलायचे तर पुरुष त्यांच्या शरीराची आणि मनाची संपूर्ण स्वायत्तता पुन्हा प्राप्त करतील. कामाच्या प्रक्रियेचा ओझे आणि आनंद या स्वरूपात ते पुन्हा नव्याने अनुभव घेतील. शेवटी कामाच्या संदर्भात ते वेगळ्या प्रकारची मूल्ये विकसित करतील. अशा प्रकारची जीवनदायी व जीवन टिकवून ठेवणारी कामे त्यांनी स्वतः केली तरच पुरुष स्वतः शोषणकारी, भांडवली व पितृसत्ताक संकल्पनांना छेद देणारी कामाची संकल्पना विकसित करतील.

स्त्रियांच्या आणि पुरुषांच्या मुक्तीच्या प्रक्रिया अशा प्रकारे परस्परसंबंधी आहेत. आपल्या समाजात पुरुषांनी साथ दिली नाही तर एकट्या स्त्रीला पितृसत्ताकसंबंधांचा पिंजरा तोडून पुढे जाणे शक्य होणार नाही. पितृसत्तेच्या विरोधातील पुरुषांची चळवळ दयाभावी पितृत्वातून प्रेरित होता कामा नये. उलट मानवी प्रतिष्ठा आणि सन्मान प्रस्थापित करण्याच्या इच्छेने त्यांनी स्वतःहून अशी चळवळ उभारली पाहिजे. जर पुरुषांना स्त्रियांविषयी आदर नसेल तर ते स्वतःविषयी तरी कसे काय आदर बाळगू शकतील?"

काही लोकांच्या मते 'लिंगभाव संकल्पना वापरून काम करणे' याचा अर्थ केवळ स्त्रिया किंवा केवळ पुरुषांबरोबर काम करणे असे नाही, तर स्त्रिया आणि पुरुष या दोघांनाही बरोबर घेऊन काम करणे असा आहे. यावर आपण काय म्हणाल ?

काहीजण असे म्हणतात, पण त्यांच्याशी मी सहमत नाही. लिंगभाव आणि

विकास याच! अर्थ असा होत नाही की तुम्ही स्त्रियांचे किंवा पुरुषांचे वेगवेगळे गट तयार करू नयेत किंवा त्यांच्यासाठी अलग अलग कार्यशाळा घेऊ नयेत किंवा तुमच्या प्रत्येक कार्यशाळेमध्ये स्त्री आणि पुरुष प्रशिक्षक असलेच पाहिजेत असे नाही. आम्हाला असा विश्वास आहे की आपला रोख हा स्त्री-पुरुषांच्या सामाजिक अस्मितेवर व लिंगभावसंबंधांत बगल करण्यावर हवा. परिस्थितीनुरूप अशा प्रकारचे विश्लेषण वेगवेगळ्या गटांमध्येदेखील करता येऊ शकते. खरे तर अनेक ठिकाणी स्त्रियांना बोलण्यासाठीचा व खुलेपणाने विचार करण्यासाठीचा अवकाश प्राप्त करून देण्यासाठी, त्यांच्यात एकीची भावना निर्माण करण्यासाठी व काही समान धोरणांची आखणी करण्यासाठी अशा स्वतंत्र बैठकींची विशेष गरज भासते. त्याचप्रमाणे खुली चर्चा घडवून आणण्यासाठी पुरुषांचीदेखील स्वतंत्र बैठक व कार्यशाळा घेणे गरजेचे असते. जेथे सामूहिक गटांमध्ये स्त्री आणि पुरुष दोघांनाही काही अडचण वाटत नसेल तेथे संयुक्त कार्यशाळा आणि बैठका घेतल्या जाऊ शकतात.

त्याचबरोबर लिंगभावावर लक्ष केंद्रित करणे, याचा अर्थ असा नाही की आपण स्त्रिया किंवा स्त्रियांच्या सबलीकरणाविषयी बोलू नये. जोपर्यंत लिंगभावसंबंध श्रेणिबद्ध आहेत व स्त्रिया दुय्यम आहेत, तोपर्यंत लिंगभावसमानता प्रस्थापित करण्यासाठी स्त्रियांच्या सबलीकरणाच्या कार्यक्रमावर भर द्यावाच लागेल. लिंगभावसमानता प्रस्थापित झालेली नसताना सर्वत्र स्त्रियांना आणि पुरुषांना समान वागवावे असा हट्ट धरणे बाळबोधपणा ठरेल. आपण हे विसरू नये की लिंगभावाविषयी बोलायला सुरुवात करण्याचे कारणच हे होते, की आजही स्त्री-पुरुषांमध्ये विषमता कायम आहे.

लिंगभावविषयक चर्चा ही निश्चितच स्त्री विरुद्ध पुरुष अशी नाही काय?

नाही. लिंगभावाचा मुद्दा हा स्त्रियांविरुद्ध पुरुष किंवा सर्व पुरुष आणि सर्व स्त्रियांमधील द्वंद्वाचादेखील नाही. हा समानतेवर विश्वास ठेवणाऱ्या, समानता आणू इच्छिणाऱ्यांमधील व विषमता आणि प्रभुत्व टिकवू पाहणाऱ्यांमधील संघर्षाचा प्रश्न आहे. म्हणूनच हा मूल्यव्यवस्थेचा आणि विचारप्रणालीचा प्रश्न आहे. आता या संघर्षातील दोन्ही गटांमध्ये स्त्रिया आणि पुरुष दोन्ही आहेत, हे आपल्याला माहीत आहे. काही लोक असे आहेत, ज्यांना पितृसत्तेपासून अनेक फायदे मिळतात, त्यामुळे त्यांना जैसे थे परिस्थिती कायम राहावी असे वाटते. तर काही लोक असे देखील आहेत जे सामाजिक बदल घडवून आणण्यासाठी काम करू इच्छितात. आज अनेक पुरुष त्यांचे हक्क, विशेषाधिकार, कर्तव्य आणि जबाबदाऱ्या यांची चिकित्सा करीत आहेत. आज प्रथमच पौरुष, पुरुषी शक्ती, पुरुषी लैंगिकता, पुरुषी ज्ञानव्यवस्था याविषयी आणि सामाजिक संबंधांच्या पुरुषीकरणाविषयी प्रश्न विचारले जात आहेत,

त्यांची चिकित्सा केली जात आहे. या चिकित्सा करणाऱ्यांमध्ये स्त्री आणि पुरुष दोघेही सहभागी आहेत.

त्यामुळे लिंगभाव समानतेची लढाई ही केवळ स्त्री विरुद्ध पुरुषांमधील लढाई मानणे, हे फारच सरळसोट आणि चुकीचे ठरेल. परंतु हे नाकारता येणार नाही की स्त्री-पुरुषांच्या हितसंबंधांमध्ये काही अंतर्द्वंद्वदेखील आहे. आणि स्त्रियांनी स्वतःला सक्षम करण्यास सुरुवात केल्यानंतर हे अंतर्द्वंद्व अधिक प्रखरतेने पुढे येऊ शकते. पण समतेसाठीच्या कोणत्याही लढाईत समता प्रस्थापित होण्यापूर्वी अशा प्रकारचे धुवीकरण होणे गृहितच असते.

लिंगभावासंबंधीच्या मुद्यांवर कधी कधी अतिशय टोकाच्या कडव्या भावनिक प्रतिक्रिया का उमटतात?

मारिया मीस यांनी हा मुद्दा अतिशय चांगल्या प्रकारे मांडले आहे. त्या असे म्हणतात, की बहुतेक स्त्री आणि पुरुष लिंगभावसंबंधांची चिकित्सा करणे टाळतात. कारण त्यांना अशी भीती असते की असे केले आणि आपल्या समाजातील स्त्री-पुरुषसंबंधांचे खरे स्वरूप समजले, तर सत्ता, स्पर्धा, पैसा आणि हव्यास यांनी भरलेल्या क्रूर जगापासून शांती आणि मनाला विसावा देणारे 'कुटुंब' नावाचे बेटच उद्ध्वस्त होईल. आणि याही पुढे जाऊन स्त्री-पुरुषांनी त्यांच्या जाणिवेमध्ये लिंगभाव चिकित्सा उतरवलीच तर त्यांना हे मान्य करावे लागेल की ते स्वतः म्हणजेच स्त्री आणि पुरुष हे केवळ बळी (स्त्रिया) आणि गुन्हेगारच (पुरुष) आहेत, असे नाही तर स्त्रियांना आणि पुरुषांना बंधनात अडकवणाऱ्या या शोषक व दमनकारी व्यवस्थेतील स्त्री-पुरुष स्वतःदेखील सहभागी गुन्हेगार आहेत. जर त्यांना मुक्त मानवी संबंध निर्माण करायचे असतील, तर त्यांना त्यांची शोषक व्यवस्थेतील भागीदारी सोडावी लागेल. आणि हे केवळ पितृसत्तेच्या विशेषाधिकार मिळणाऱ्या पुरुषांना लागू आहे असे नाही, तर ज्यांचे भौतिक अस्तित्वच या व्यवस्थेत बांधले गेले आहे त्या स्त्रियांसाठीदेखील हे लागू आहे.

दमनकारी विषम स्त्री-पुरुष संबंधांविषयीच्या मौनाचे हे षड्यंत्र उघड करण्याचे, व तोडण्याचे धाडस स्त्रीवाद्यांनीच केले असून स्त्रीवादीच हे संबंध बदलू इच्छितात. आम्हाला खात्री आहे की हळूहळू अधिकाधिक लोकांना हे कळू लागेल, की कुटुंबात तसेच समाजामध्ये न्याय्य आणि शांततापूर्ण संबंध निर्माण होण्यासाठी स्त्री-पुरुषांमध्ये समता निर्माण होणे अत्यावश्यक आहे. लिंगभावसमानता प्राप्त करून सर्वांसाठी न्याय आणि शांततापूर्ण असणाऱ्या जगाची निर्मिती करण्यासाठी सर्व ठिकाणच्या स्त्री-पुरुषांनी हातात हात घालून प्रयत्न करायला हवेत.

म्हणजे विकासातील लिंगभावविषयक मुद्दे स्त्रियांना विकासात सहभागी करून घेण्याच्या बरेच पुढे जातात, असे तुम्हाला म्हणायचे आहे का ?

आज अनेक संघटना प्रचलित संस्थांमध्ये आणि व्यवस्थेमध्ये केवळ 'स्त्री घटका'ची भर घालणे पुरेसे मानतात.परंतु आमचा असा विश्वास आहे की खऱ्या अर्थाने जर सामाजिक परिवर्तन घडवून आणायचे असेल, तर पितृसत्ताक समाजात व विकासाच्या संकल्पनांत आणि कार्यपद्धतीत मूलगामी परिवर्तन होणे अत्यावश्यक आहे.

जसे आपण बघितले की विकासाच्या योजना आणि प्रकल्पांमध्ये स्त्रीविरोधी (तसेच गरीबविरोधी) पूर्वग्रह असू शकतात व आहेत. तेव्हा अशा प्रकारच्या योजनांमध्ये आणि प्रकल्पांमध्ये स्त्रियांना केवळ सहभागी करून घेण्याऐवजी त्या योजनांना आव्हान देऊन त्यामध्ये परिवर्तन घडवून आणणे गरजेचे आहे. आज जे पुरावे उपलब्ध आहेत, त्यांच्या आधारे हे सिद्ध करता येते की आर्थिक वृद्धी व नफा यावर आणि वैयक्तिक हितावर भर देणाऱ्या प्रचलित विकासाच्या प्रारूपाने स्त्रिया आणि पुरुष, गरीब आणि श्रीमंत व गरीब देश आणि श्रीमंत देश यांमधील दरी वाढवण्याचेच काम केले आहे. त्याचप्रमाणे पर्यावरणालाही विनाशाच्या गर्तेत ढकलण्याचे काम या प्रचलित विकासाच्या प्रारूपाने केले आहे. १९९६ च्या यु. एन. डी. पी. मानव विकास अहवालाने संपूर्ण जगाची आकडेवारी दिलेली आहे. त्यानुसार विकासाच्या प्रचलित प्रारूपाने अनेक लोकांना बेरोजगार, मूक, संवेदनहीन, आधारहीन, भविष्यहीन केले आहे. (यु.एन. डी.पी., १९९६) आज तीनशे अठ्ठावन कोटी लोकांकडे जगातील अडीच अब्ज गरीब लोकांपेक्षा अधिक संपत्ती एकवटलेली आहे. काही बहुराष्ट्रीय कंपन्यांचे अंदाजपत्रक हे जगातील अनेक देशांच्या राष्ट्रीय अंदाजपत्रकांपेक्षा अधिक असते. अशा प्रकारच्या सत्तेच्या धुवीकरणामुळे व केंद्रिकरणामुळे विवाद, संघर्ष व हिंसा यामध्ये वृद्धी होते.

विकासासंबंधीच्या विचारपद्धतीच्या परिवर्तनाला आपल्या संघटना, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय व्यवस्थेतील मूलगामी परिवर्तनाची जोड द्यावी लागेल. त्याचप्रमाणे मूल्यांमध्येदेखील मोठ्या प्रमाणात परिवर्तनाची गरज असते. उदाहरणार्थ, आत्मकेंद्रीपणाच्या व स्पर्धेच्याऐवजी सहकार आणि सामाजिक न्याय, विस्ताराच्या ऐवजी संरक्षण, भौतिक उपलब्धतेच्याऐवजी आंतरिक विकासाचे मूल्य रुजवणे. विकासाचे प्रचलित प्रारूप बदलून ते सगळ्यांसाठी अधिक समतापूर्ण व लाभदायी बनवण्याचा एक मार्ग म्हणजे विकासाच्या प्रारूपाचे व कार्यपद्धतीचे लिंगभावीकरण (Engendering) करणे.

लिंगभाव समता प्राप्त करण्यासाठी गरज आहे, ती पुन्हा एकदा 'पुरुषोचित'

(Masculine) व 'स्त्रियोचित' (Feminine) वैशिष्ट्ये व मूल्ये यांची चिकित्सा करण्याची (प्रभुत्व-शरणागती, स्पर्धा-सहकार्य, ठामपणे स्वतःचे मत मांडणे-समर्पण, शोषण-काळजी व पालन पोषण)व त्याविषयी अधिक गंभीर विचार करण्याची. हे खालीलप्रमाणे करता येईल:

● विकास याचा अर्थ 'स्त्रियोचित' वैशिष्ट्ये व मूल्यांना हीन ठरवणे व 'पुरुषोचित' वैशिष्ट्यांचे व मूल्यांचे गौरवीकरण करणे असा होतो काय किंवा असा झाला पाहिजे काय ?

● लिंगभाव आणि विकास याचा अर्थ स्त्रियांनी सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश करणे व पुरुषांप्रमाणे वर्तन करणे असा होतो काय ?

● आज दोन ध्रुवांमध्ये विभाजित झालेल्या, संघर्षग्रस्त व पर्यावरणाचा विनाश होत असलेल्या जगाला कशाची गरज आहे ? अधिक स्पर्धेची की अधिक सहकार्याची ? दुसऱ्या शब्दांत आज जगाला तथाकिथत 'स्त्रियोचित' गुणांची अधिक गरज आहे की 'पुरुषोचित' गुणांची ?

थोडेसे पुढे जाऊन आपल्याला असे विचारावे लागेल की मूल्यांवर आणि वैशिष्ट्यांवर 'पुरुषोचित' आणि 'स्त्रियोचित' असे शिके मारणे योग्य आहे काय ? ही सर्व मूल्ये मानवी मूल्ये नाहीत काय ? स्त्री आणि पुरुष दोघांनीही 'पुरुषोचित' आणि 'स्त्रियोचित' पैलींचा व वैशिष्ट्यांचा विकास करणे गरजेचे नाही काय ? स्त्री आणि पुरुष दोघांनीही विवेकी तसेच भावनिक, स्वतःचे मत ठासून मांडणारे व इतरांप्रती संवेदनशील असणारे, उद्योगी व कुटुंबपालक, सार्वजनिक तसेच घरगुती असे व्यक्तिमत्त्व एकाचवेळी असू नये काय ? स्त्रिया जर सार्वजनिक क्षेत्रात प्रवेश करत असतील व या क्षेत्रातील जबाबदाऱ्यांचा स्वीकार करत असतील तर मग पुरुषांनी घरगुती क्षेत्रात प्रवेश करून मुलांचा सांभाळ करणे, घरातील व्यक्तींची सेवा शुश्रूषा करणे व घराचे व्यवस्थापन करणे या सारख्या जबाबदाऱ्यांचा स्वीकार करू नये काय ?

बाईची जागा घरात असते
म्हणूनच संसदेच्या दोन्ही सभागृहात
स्त्रिया भसायला हव्यात !

विचारांच्या दुसऱ्या पातळीवर आपण अर्थशास्त्र व नीतिशास्त्र, राजकारण व नैतिकता, शास्त्र आणि धर्म यांतील विभेदनाविषयी प्रश्न उपस्थित केले पाहिजेत. अशा विभेदनामुळे आपण अनैतिक आर्थिक व्यवहारांकडे, अनैतिक राजकीय सत्तेकडे व विज्ञानाच्या बेजबाबदार व संहारक वापराकडे लोटले गेले आहेत. खरे तर आपण असे म्हटले पाहिजे की, मूल्यव्यवस्था व नीतिशास्त्र अर्थशास्त्राच्या, राजकारणाच्या व

विज्ञानतंत्रज्ञानाच्या परिघाबाहेर असता कामा नये; उलट मूल्ये व नैतिकता हाच त्यांचा मूलाधार व प्राण असायला हवा. विकासाची प्रक्रिया लिंगभावसंवेदी बनवण्यासाठी हे महत्त्वाचे आहे. लिंगभाव व विकास हे दोन्ही मुद्दे यांत्रिकपणे व स्वतंत्रपणे पाहता येत नाहीत, असे आम्ही मानतो. ह्या चर्चा केवळ स्त्री-पुरुषांची संख्या, आकडेवारी यांपुरत्या मर्यादित नसाव्यात. आज आपण शाश्वततेचा शोध घेत आहोत. मग त्या संदर्भात लिंगभाव विकासाचा विचार करताना लिंगभाव, जात, वर्ग, वंश, उत्तर-दक्षिण यांतील श्रमविभागणी कशी पूर्णपणे एकांगी व शोषणयुक्त राहिली आहे, यावर चर्चा करायला हवी. त्याचबरोबर आपण विकासाची उद्दिष्टे व मानवी आयुष्याचे श्रेय याविषयीचे मूलभूत प्रश्नही विचारायला हवेत.

यासाठी खालील मुद्द्यांचा, आज लिंगभावावरील चर्चाविश्वात केला जातो, त्यापेक्षा अधिक सखोलपणे व गंभीरपणे विचार व्हायला हवा :

● मानवी प्रयत्नांचे उद्दिष्ट जीवननिर्मिती व उपयुक्त मूल्य-निर्मिती असावे की केवळ वस्तूंची निर्मिती व नफा हे असावे?

● निसर्गापासून व जैविक तत्त्वांपासून पूर्णतः दुरावलेला मानव हा खऱ्या अर्थाने मानव म्हणावा का?

● दहशतीपासून व शोषणापासून मुक्त होण्यासाठी मानवी समुदाय स्वयंपूर्ण व स्वावलंबी व्हायला नकोत का?

● स्वतःच्या शरीरावर व आयुष्यावर नियंत्रण असणाऱ्या स्वायत्त स्त्रिया व जीवननिर्मितीच्या सर्व कामांत व आजवर 'घरकाम' समजल्या गेलेल्या सर्व कामांत पुरुषांनी भागीदारी केल्याशिवाय टिकून रहाणारी कुटुंबे व शाश्वत असे समुदाय कसे निर्माण होतील?

लिंगभाव समानता आणण्यासाठी आपल्यापैकी प्रत्येक स्त्रीला व पुरुषाला स्वतःची चिकित्सा करून व स्वतःतील नकारात्मक 'पुरुषोचित' (आक्रमक, प्रभाव टाकणारे, स्पर्धात्मक, स्वकेंद्री) आणि नकारात्मक 'स्त्रियोचित' (शरणागत, घाबरट, न्यूनगंड असणाऱ्या) वैशिष्ट्यांवर मात करावी लागेल. त्याचबरोबर प्रत्येकाने सकारात्मक 'पुरुषोचित' आणि 'स्त्रियोचित' वैशिष्ट्ये अंगी बाणवणे गरजेचे आहे. आपल्यापैकी प्रत्येकाला कणखर आणि वत्सल, निर्भय आणि संवेदनशील, भावनाशील आणि विवेकी व्हावे लागेल.

□

संदर्भ सूची

(संदर्भिल्लेखित सर्व पुस्तके इंग्रजी असल्याने ती शोधण्यास सुलभ व्हावी म्हणून सूची इंग्रजीमध्येच देत आहोत.)

1. Oakley, Ann. 1985. *Sex, Gender and Society*. England: Gower Publishing Company, p. 16.
2. Von Werlhof, Claudia. 1988 A. "The Proletarian is Dead : Long Live the Housewife", in Maria Mies, et al, *Women : The Last Colony*. New Delhi : Kali for Women, p. 104.
3. Centre for World Solidarity. 1997. *Forging Links*. Hyderabad.
4. Oakley, A. op.cit, p. 149.
5. Ibid, pp. 149-150.
6. Ibid, p. 150.
7. Oakley, A. op.cit, pp. 32-34.
8. Ibid, p. 36.
9. Ehrenreich, Barbara and Deirdre English. 1988. *For Her Own Good : 50 Years of the Experts' Advice to Women*. London: Pluto Press, p. 19.
10. Ibid, op.cit, p. 19.
11. Mies, Maria. 1988 A. "Social Origins of Sexual Divisions of Labour", in *Women: The Last Colony*, op.cit, p. 73.
12. Oakley, A. op.cit. pp. 174-175.
13. Von Werlhof, C, op.cit, p. 177.
14. Lerner, Gerda. *The Majority Finds Its Past: Placing Women in History*. Oxford and New York: Oxford University Press, p. 232.
15. Bhasin, Kamla. 1993. *What is Patriarchy?* New Delhi: Kali for Women.
16. Ashworth, Georgina. 1996. *Gendered Governance: An Agenda for*

Changa. Gender in Development Monograph Series. New York: UNDP.

૧૭. Oakley, A. op. cit, pp. 152-153.
૧૮. Ibid, p. 156.
૧૯. Agarwai, Bina. 1996. *A Field of One's Own. Gender and Land Rights in South Asia*. New Delhi: Cambridge University Press, p. 51.
૨૦. Ibid, pp. 62-63.
૨૧. Mies, Maria. 1988 B. "Class Struggles and Women's Struggles in Rural India", in *Women: The Last Colony*, op.cit, p. 138.
૨૨. Von Werlhof, C, op.cit, p. 175.
૨૩. Ibid., p. 176.
૨૪. Kannabiran, Vasanth. 1996. *Sharing the Fish-Head : The Philosophy and Practice of Gender Training in South Asia*. New Delhi: ASPBAE/FAO-NGO South Asia Programme, pp. 36-37.
૨૫. Mies, M. 1938 A. op.cit., p. 71.
૨૬. Ehrenreich, B. and D. English, op.cit., p. 8-9.
૨૭. Jaggar, M. Alison. 1993. *Feminist Politics and Human Nature*. New Jersey : Rowman and Allenheld, pp. 144-145.
૨૮. Ehrenreich, B. and D. English, op.cit., p. 11.
૨૯. Kelly, Joan. 1984. *Women, History and Theory*. Chicago: University of Chicago Press, pp. 10-11.
૩૦. Lerner, Gerda. 1986. *The Creation of Patriarchy*. Oxford and New York : Oxford University Press, p. 234.
૩૧. Ibid., pp. 234-235.
૩૨. Dreze, J. and A.Sen. 1995. *India : Economic Development and Social Opportunity*. New Delhi : Oxford University Press, pp. 140-175.
૩૩. Bennholdt-Thomsen.V. 1988. "Why Do Housewives Continue to be Created ?" in Mies, et al, *Women : The Last Colony*, op.cit., pp. 160-161.
૩૪. Mies. M. 1989 B. "On the Concept of Nature and Society in Capitalism", in *Women : The Last Colony*, p. 137.
૩૫. Dreze, J. and Sen, A. 1995. op.cit., p. 199.
૩૬. Wieringa, Saskia. 1994. "Women's Interests and Empowerment : Gender Planning Reconsidered." *Development and Change*, Volume 25, pp. 831-832.
૩૭. Walby, Sylvia. 1990. *Theorising Patriarchy*. Oxford: Basil Blackwell, p. 63.

૩૮. Bhat, Madhu. 1998. *Who is Gaining? Who is Losing?* New Delhi : Society for Promotion of Wasteland Development, p. 8.
૩૯. Ibid, p. 8
૪૦. Mies M. 1986, pp. 22-23.
૪૧. For a discussion on this see Jaggar, A. op.cit., p.22.
૪૨. Wieringa, B. op.cit., pp. 831-832.
૪૩. Ibid, p. 832
૪૪. Mies, M. 1986 p. 23.